

EGY SZÉKELY FALU PARASZTTALANODÁSA CSALÁDTÖRTÉNETEK BEN

DOI 10.35402/kek.2024.1.4

Absztrakt

Kisebbségi létben (Székelyföld, Erdély, Románia) kimondatlanul húzódnak meg az önálló nemzeti lét túléléséért vívott harc eszközeként a (kisajátított) földhöz kapcsolódó hagyományok, a paraszti komponens megélése, gyakorlása. Kutatási témám olyan időszakot ölel fel, amelyről a múltban, ideológiai-politikai korlátok szorításában, hiteles és releváns állításokat társadalmunkról még lokálisan is nehéz volt tenni, holott a folyamat egyszerre, látens és manifeszt módon volt/van jelen a vizsgált közösség mindennapjaiban. Ez a falu életvilágát, fejlődési irányát, beleértve az egyéni mozgástereteket, életutakat, alapjaiban átrendezte, manipulálta, megváltoztatta. Elemzésem, értelmezésem elméleti konstrukció, a társadalmi folyamat részének tekinthető. Mint ilyen, célorientált: a választott hibrid elemzési módszerek is a társadalmi problémák lenyomatainak felfejtési lehetőségét hordozzák.

Kulcsszavak: polgárosodás, paraszttalanítás, földtulajdon, kollektivizálás, emlékezet, individualizáció, állampolgárrá válás, plurális habitus.

Abstract

In being a minority (Seklerland, Transylvania, Romania), the traditions related to the (appropriated) land, the experiencing and practicing of the peasant component linger unspoken as a means of the struggle for the survival of the independent national existence. My research topic encompasses a period about which, under ideological and political constraints, it used to be difficult to make authentic and relevant statements relating to our society even locally, although the process was/is present in the everyday life of the community in the research, both latently and manifestly. The process fundamentally rearranged, manipulated and changed the village's life and the direction of development, including individual freedom and life paths. My analysis and interpretation is a theoretical construction, it can be considered part of the social process. As such, it is goal-oriented: the chosen hybrid analysis methods also

carry the possibility of unraveling the imprints of social problems.

Keywords: embourgeoisment, de-peasantisation, land ownership, collectivization, memory, individualization, becoming a citizen, plural habitus.

Hol, kikkel, mi történt?

Alapkutatásnak minősíthető dolgozatomban a polgárosodás-paraszttalanodás folyamatát vizsgálom egy székely faluban.¹ E folyóirat hasábjain korábban hat biográfiai életút elemzést tettem közzé, melyek kisebb módosításokkal hibrid módszertanon alapuló értekezésem egy fejezetét képezik. Jelen írással kutatásom összes narratívájának szövegtörzseiből kibontott értelmezésem összegzését és következtetések levonását tűztem ki célul.

A szocialista éra (rendszer)váltása óta eltelt harminc évben a romániai magyar, ezen belül székelyföldi, KAM-munkacsoport (Bíró A. Zoltán 1994, 1996, 1997, 1998, 2019; Bodó Julianna 1996; Gagy József 2003, 2018, 2019; Oláh Sándor 2001, 2008, 2016) nevéhez fűződő társadalmi mobilitáskutatások, elemzések az én kutatási terepemet – a gyergyói falvakat/vidéket – nem vizsgálták. Munkámmal pontoszerűen ugyan, de az említettekhez hasonlóan, a strukturális hatások összefüggésrendszerébe illesztve szeretném kiegészíteni, feltárva a polgárosodás-paraszttalanodás, a modernizáció-paraszttalanítás életmódváltást befolyásoló diszpozícióinak folyamatszerű változásait. Ez dolgozatomban elsődleges újdonsága: az eltelt száz év életutat strukturáló hatásait követve értelmezem az egyéni/családi életvezetés átmeneti vagy tartós módosulásait Gyergyóremetén. További új eleme értekezésemnek, hogy interjúalanyaim a magyarországi társadalmi viszonyoktól eltérő valóság ágensei (nem voltak jobbágyok), többféle (plurális)habitustípussal (Hadas 2021) rendelkeztek és rendelkeznek. Mivel a székelyek alapvetően katonáskodó életformát folytattak, még ha paraszti életmódban is éltek, a polgárosodás itt nem feltétlen az állampolgárrá

¹ A Debreceni Egyetem Humántudományok Doktori Iskolája Szociológia és Társadalompolitika Doktori Programjának keretében végzem kutatásomat.

emancipálódást jelenti, mint inkább csak az életmód nyitottabbá válását a városi hatásokra. Gondoljunk csak a rendtartó székely favakra vagy akár az anekdotákra, a legegyszerűbb személyközi kapcsolatokban is megjelenő beszéd- és viselkedésmódra. Azonban ez (csak) felszín, mert innen Nyugatra tekintve azt látjuk, hogy a formálódó burzsoázia nem marad születésének helyszínén, a városok falai között, hanem kiárad a falvak irányába, a maga hasonlatosságára alakítva, szellemiségében, életvitelében, gazdasági tevékenységében formálva azokat. Ehhez képest a kutatási terepemen város sem volt, és a Monarchia/Magyarország periferiáján történő gyenge állami tevékenység, a hadviseléstől az igazságszolgáltatásig tartósan konzerválta a hagyományokat. A trianoni országváltással, a kisebbségi létbe szorulással mindez egyszerre volt megtartó erő és ugyanakkor a szerves fejlődés gátja is.

A székelyek autonóm identitása „nem szorult rá” arra, hogy emancipálják, sajátos önbecsülésük enélkül is megvolt (hasonlóan a jászokhoz, kunokhoz, hajdúkhöz), szemben pl. a jobbágyi alávetettségben szocializálódó paraszttal. Szerkezetében a kollektív köznemesi státuszt jelentő „nemes székely nemzet” hierarchikus lépcsőjén emelkedve a parasztgazda a közrendből kilépve (katonai érdemmel birtokot szerez, jól házasodik, ritkábban iskoláztatással), a vágyott státusz felé nem a polgári életforma irányába lép, hanem valami úrféle alsó- vagy középrétegbe. Ezért a magyarországi paraszt-polgárosodásról szóló elméleti szakirodalom csak részben vonatkoztatható rájuk. A sajátos földrajzi-történelmi-társadalmi-kulturális viszonyok közepette megalapozottan beszélhetünk plurális viszonyrendszerrel és diszpozíciókról, aminek értelmezéséhez, a terepismereten túl, a romániai és nemzetközi szakirodalom feldolgozása indokolt. Megközelítésem harmadik elméleti újdonsága a korcsoportos, mondhatni idősoros vizsgálatban a narratív értelmezés és a biográfiai elemzés párhuzamos alkalmazása,² melyekkel a habitusváltozás folyamatát és formáját, erősségét és tartósságát egyedi és általános intenzitási skálára helyezem. Korábban senki nem vizsgálta az általam használt fogalmi keretekkel, fogalmi hálóval egy székely falu társadalmi változásának polgárosodási-parasztalanodási folyamatának linearitását, tehát megközelítésem a romániai/erdélyi magyar diszciplináris közegben újszerűnek, hiánypótlónak mondható. Kutatásom mindezeket túl kísérlet arra is, hogy a kisebbség-kutatásban egyrészt felmutassa a szociológia egy

olyan paradigmáját, amelyben a gyakran nem tudatos, nem reflektált cselekvési mikro-életűdimenziók a vizsgálódás fókuszába kerüljenek. Másrészt a paraszttalanodási folyamatokra kívülről rásegítő politikák hatásának számbavételével, azoknak a belső diszpozíciókkal és habitusokkal való összekapcsolásával, munkám társadalmi hasznosságának lehetősége növekszik.

Elsődleges terepkutatásom elméleti kérdései: (1) a változó, eltérő irányultságú strukturális kényszerek miként alakítják át a mezőgazdasággal (is) foglalkozók életvezetését, habitusát. Empirikus alapkérdése a vizsgálatomnak, hogy Romániában, (2) a székely-magyar kisebbségi helyzetben élő paraszti életformát gyakorló mikroközösség magatartásmintázatainak egyes dimenziói miként alakulnak át az eltérő strukturális és kontextuális hatások/kényszerek nyomán; (3) a paraszt-polgári habitus, életforma, mely olykor tartósan rögzült, tudatos és reflektált ugyan, mégis strukturálisan kondicionált feltételek együtteseként határozható meg, definiálható, vagyis kontextuálisan meghatározott; azaz (4) e székelyföldi falu családi gazdasági időben különböző diszpozicionális mintázatokat érvényesítenek a makrohelyzet lokális hatásaitól függően. Másként fogalmazva, ez az egyébként homogén közösség a változó (hatalmi-ideológiai-gazdasági) viszonyok hatására különböző életstratégiákat követve folytat mezőgazdasági tevékenységet, e céljai érdekében lép interakciókba. (5) Egyéni szinten a szereplők, élethelyzetüktől függően, ugyanazokat a tapasztalatokat különféleképpen értelmezik. Tények, konkrét szituációk, cselekvések és ezek szubjektív értelmezése az épp aktuális társadalmi ideológiához való viszonyulásuknak függvénye: azonosulni tudnak vele vagy elutasítják, nyertesei vagy vesztesei a helyzetnek, alkalmazottként vagy vezető, munkáltatói státuszban élnek meg azt. Munkám kvalitatív módszereken alapszik, transzgenerációs interjúkat elemzek, értelmezek.

Élettörténeteket (life story) dolgozok fel, melyek egyéni történetekből kerekednek össze. A lejegyzett életútinterjúim személyesek, közvetlenek, ekvivalens módon tekinthetjük őket narrációkban átélt történelemnek (life history document), vagy elbeszélt történelemnek (oral history). A feldolgozott száz interjúm a nézőpontok növelésére nyitott lehetőséget, melyekben a múlttal fenntartott társadalmi viszony időbeni változásait követhettem nyomon és általuk érthettem meg jobban több mint két évtizede végzett közéleti munkám egyik szegmensét. Polgármesterként dolgozom szülőfalumban.

² Ebben a tanulmányban csak az előbbire szorítkozom.

Romániában e tisztséggel járó feladatok egyik része a földtörvények helyi alkalmazása, azaz a tulajdonrendezés. A pillanatnyi politikai érdek vezérelte törvénykezés, a múlt időben halmozódó szakember-, eszköz- és forráshiány máig megoldatlan tulajdonosi állapotokat eredményeztek az országban, különösen az erdélyi/székelyföldi régióban, ahol még a „magyar világból” származó, százévesnél régebbi telekkönyvek, alaptérképek jelentenek mindig kiindulási alapot.

Társadalmi hely leírása

Gyergyóremete a Gyergyói-medence legfiatalabb, alig 450 éves települése. Jelenleg a romániai Hargita megye legnépesebb adminisztratív egységeinek egyike hatezer körüli lélekszámával. A székely nagyközség mindig jegyzett volt gyermekszaporulatával és örökös „kibocsátó” voltával, ami egyben jelzi a gyenge minőségű termőföldek megtartó képességét is, amit nagyban befolyásol a hegyközi medence évi 5,5°C átlaghőmérséklete. Mindez azt is jelenti, hogy csupán a föld megművelése, a paraszti, mezei munka sosem volt elég a család fenntartására. Az állandó föld-, kaszáló-, legelőinség behatárolta a nagyállattartó gazdálkodást.

A határvédelemhez kapcsolódó katonáskodás, az erdőkitermelés, a famegmunkálás, a tutajozó kereskedelem, nők számára a városi szolgálói munka biztosította a megélhetést könnyítő készpénzkeresetet, és egyben „hazahozta” azokat a mintákat, amelyek a tradicionálisan zárt közösségekben belül a változások (modernizálódás, civilizálódás) egyéni motivációi lettek. A távoli munkavállalások kiegészítették a háziipari tevékenységeket, melyeket bátorítottak a helyi örömeinek polgárosodási mintái. A foglalkozások jelzik, hogy a remetei társadalmi valóságban a rendi alapú jobbágy-ság nem volt ismeretes. Kisebb-nagyobb tulajdonnal bíró szabad székelyként éltek, gyakran a jobbágyénál is nagyobb nyomorúságban. A falut jellemző mentalitás és értékrend a munkájából élő, ezért minden lehetőséget megragadó embertípusban testesül meg: élelmes, vállalkozó, a készpénzkereseti lehetőségeket felkutató népség, aki bármilyen mesterségbe beletanul, egymás közötti viszonyrendszerében megbízható munkaerő.

Történetének több mint felét az erőszakos földfoglalások, a szomszédos településekkel folytatott késhegyre, baltára, bíróságokra menő viták kísérik. A huszadik század letelején, még Magyarországhoz tartozva, a megtörtént tagosítás és arányosítás (1906–1910) ugyan „rendet teremtett” a földtulajdon vonatkozásában, de az országváltást követő román földreform

(1921) megnyírálta a község közigazgatási területét és azon belül a birtokviszonyokat. A második világháború után berendezkedő kommunista ideológia vezérelte, szocialista „építkezés” és kollektivizálás oly mértékben forgatta fel a falu életét, tulajdonviszonyait, hogy azt még három évtizeddel a rendszerváltás után sem sikerült jogszerűen rendezni, helyreállítani a jelenleg 10 771 ha nagyságú közigazgatási egységben. Az elmúlt évtizedek bizonytalan politikájának, törvénykezési következetlenségének is köszönhetően még ma is teljesen kaotikusak, rendezetlenek a mezőgazdasági területek tulajdonviszonyai.

Kollektivizálás helyben

A második világháború után a politikai hatalmat átvevő kommunista elit egyetlen modernizációs faktornak az államot tekintette. Az olyan államot, mely meg volt tisztítva a korábbi polgári intézményektől és a kapitalista termelési viszonyoktól. A háborúban a félfarchaikus gazdaságú, fejlődésben stagnáló, legyengült agráripari ország Kelet-Európa szovjet befolyású övezeteként az utolérő fejlődés útját választotta. Ez korábban elképzelhetetlen hatalomkoncentrációt, a döntések teljes centralizációját valósította meg az új ideológia jegyében, miközben a társadalom korábbi (polgári) értékeit igyekezett felszámolni mint maradi, haladást gátló és veszélyes elemet. Agrárforradalmat hirdettek, ami egyszerre jelentette a föld nélküliek tulajdonhoz juttatását (1945) a kisajátított egyházi és nagyobb magánbirtokokból, és ekkor még titkolva ugyan, de a későbbiekben jelentette a földek teljes kollektivizálását, amit Gyergyóremetén 1962-re tudtak befejezni. A kollektivizálás folyamata Romániában 13 évig tartott (1949–1962), minden tekintetben drámai beavatkozás volt, mely nem csupán a tulajdonviszonyokat változtatta meg, hanem a paraszt identitását, értékrendszerét, tudását, habitusát egyszerre rendelte alá az intézményesített kommunista uralomnak. A terpen nem volt egységes a folyamat: a hatalmi központ elképzelései, programjai egyéni és közösségi ellenálló stratégiák mentén, bonyolult viszonyrendszeré, gyakran tragédiákká alakultak (Kligman–Verdery 2015).

A megfélemlítések, likvidálások, a beszolgáltatás, a listázások a földtől való menekülést eredményezték. Hivatalosan a következő ideológia mentén: „A szocializmust csak úgy lehet felépíteni, ha az összes fontos termelőeszközök a városon és falun egyaránt köztulajdonba, tehát állami vagy szövetkezeti tulajdonba mennek át. Következésképpen a szocializmus teljes győzelme nem lehetséges addig, amíg városon és falun a termelőeszközök, köztük a föld magántulajdonban fennáll” (Gheorghe Gheorghiu-Dej 1959, 213),

„(...) a szocializmus építésének és a tőkés kizsákmányolás megszüntetésének feladata egyaránt tevődik falun és városban. A szocializmus építése a mezőgazdaság szocialista átalakulását is felöleli” (Gheorghiu-Dej 1959, 59).

Ez az erőszakos, könyörtelen, a végrehajtók által fokozatosnak és önkéntesnek nevezett lezáruló folyamat dezintegrálta a falvakat, annak szerveződéseit szétzilálta, a földhasználati viszonyokat gyökeresen átalakította. Az új körülmények között pedig folyt tovább az egyén, a lokális közösségek harca az állammal (Oláh 2001).

A kollektivizálás hatásait strukturális terrorként definiálja Ö. Kovács József, melyben a kommunista párt parasztellenes állami politikája, destruáló programja kulákellenességben, adóprésben, beszolgáltatásokban, tagosításban és vagyonelkobzásban, egyház- és vallásellenességben nyilvánult meg.³ A tsz-be állást – óva olvasóit a víziószzerű képektől – a kampány és modernizálás hite mellett két további lélektani tényezővel magyarázza: egyrészt magára maradt a parasztság (a helyi elittel való viszonyában), másrészt „nincs más út”, csak a szovjeteke. „A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált, amelynek következményei, traumái és tabusításai a viselkedést szabályozó tényezők lettek” (Ö. Kovács 2012, 403). Ez kollektív tanulási folyamatot jelent mindenkinek akkor is, ha egzisztenciavesztést, átszabott tulajdon- és munkaszervezetet, migrációs hatást, radikálisan átszabott emberi kapcsolatokat, egyház- és jellempolitikai változást eredményezett. Minderről tudva érthetjük meg jobban a kortárs tapasztalatokat, jövőhorizontokat, reakciókat. A diktatúra társadalmiasításának mutatói az interjúim, „tömegeket” megjelenítő kortárs gondolkozási horizontok tükröképei.

Az 1945-ös földreform politikai célú akció volt, amibe a kommunisták „földosztó érdemeit,” szándékait bizonyítandó, a Földosztó Bizottságokba föld nélküliek, vagy maximum 5 hektár földet

³ 1956 hatásának vereségtudata meghatározó a kollektivizálás végrehajtásában Magyarország határain túl is: „azonban a határon túli magyarság egyértelmű szimpátiája a magyarországi változások, a desztalinizáció iránt, a szomszéd országai pártvezetői számára nyilvánvalóvá tette a Magyarországhoz hasonló szoros kötődéseket. Így biztonságpolitikai kérdést láttak ebben, és lehetőséget arra, hogy nemzetiségpolitikai fordulatot hajtsanak végre a lenini-sztálini modelltől az erőteljesebb nemzetiesítő, asszimilációs politika felé” (Bárdi 2020, 312).

tulajdonló szegényparaszto, írástudatlan személyek kerültek. Ez volt az első lépés az 1949–1962 között lezajlott kollektivizálásnak. Szovjet modell szerint alakították át a háború után létrehozott társulásokat, amelyek már tervutasításos gazdálkodási rendszerben működtek. „A magántulajdon a kapitalizmus csírája”; „a magánparaszt egy kis kapitalista, fel kell számolni” – ezek voltak az aktivisták, agitátorok jelszavai, akik rábeszéléssel, propagandaeszközökkel, gyűlésekkel, újságolvasási félórával, szakmai, ideológiai tanfolyamokkal, kényszerrel, terménybeszolgáltatással, tehát minden eszközt felhasználva érvényesítették akarataikat. Brigádokat szerveztek, amelyben a munkanap „a norma” volt, ami a földet megművelő embereknek korábban ismeretlen volt; eszerint kapott termést vagy pénzbeli fizetést a dolgozó. 1962-ben szocialista tulajdonba került az ország mezőgazdasági területeinek 93,4%-a. Az ellenállást megtorolták, a tehetősebb gazdákat kulákoknak bélyegezték és mindenüktől megfosztva munkaszolgálatra deportálták a Duna-deltába (Oláh 2008).

Gyergyóremete Polgármesteri Hivatalának irattárában található „Nyilvántartás a behozott javakról – 1962” iratsomó anyagát feldolgoztam, mely a kollektivizálás helyi hivatalos adatait tartalmazza. Szembeötlő, hogy többrendbéli előzetes próbálkozás után, országos szinten az utolsó falvak között sikerült a rendszernek érvényesíteni akarataát az 1961 júniustól 1962. március 15-ig tartó végső akcióban.⁴

Helyi kollektivizálás számsorokban

A jegyzőkönyvek adatait vizsgálva szembeötlő pontatlanságuk. Magyaráztatnak csak a kapkodó sietséget találok, amivel igyekeztek helyileg is a

⁴ Koordináló szervezet, a Román Munkáspárt Központi Bizottságának, Maros–Magyar Autonóm Tartomány, Gyergyó Rajon Néptanács Végrehajtó Büroja volt, amely az 1949. március 3–5-i ülésén eldöntött és „13 évi következetes felvilágosító munka eredményeként” elvégezte a feladatát. A jegyzőkönyvekben megszólalók dicsérik a remetei parasztokat, akik „(...) rátértek a jobb élet útjára.” „(...) véget vetve a kizsákmányolásnak”, „(...) győzött a szocialista forradalom (...)”, „(...) megváltozott a társadalom (...)” gondolatokkal vezették be mondanivalójukat. „Szocialista munkafegyelméről” beszéltek, és elhangzik az ígéret, „minden dolgozó becsülettel meg fogja kapni a kiszámítását a kollektív gazdaságban” (Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 9–13). Ebben az időszakban sűrűn tartott gyűlések jegyzőkönyveinek számadatai nem egyeznek, csupán a kezdeményezőik neve állandó. Megválasztották az Elnököt, 11 fős Vezető Tanácsot, 3 fős Ellenőrző Bizottságot és 12 fős Brigádost csoportot.

demokratikusnak és önkéntes, meggyőződésen alapuló folyamatnak álcázott műveletet lezárni. A végső összesítésben megjelenő népességi adatok pontosságát, egyéb forrás híján, nem tudom ellenőrizni, azok értelmezésére szorítkozom.

1. táblázat: Népességi adatok (1962)

Háztartások száma	1926	
Földbirtokkal rendelkezők	1822	
Társadalmi összetétel		
Munkás	56	
Elöljáró	10	
Szegényparaszt	1120	
Középbirtokos	450	
Nemek szerinti eloszlás		
Férfi	1723	
Nő	1599	
Életkor szerinti megosztás		
14 év alatt	Férfi	832
	Nő	783
14–18 év	Férfi	215
	Nő	210
18–60 év	Férfi	1526
	Nő	1386
60 év fölött	Férfi	265
	Nő	282

Forrás: saját szerkesztés a Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

Mint látjuk – az 1. számú táblázatban – a háztartások és a földtulajdonnal rendelkezők különbözetéből, a községben csak 104 háztartás nem rendelkezett földtulajdonnal. A tsz-be beiratkozott családok számát a jegyzőkönyv 1956-ban (86%) rögzíti, de ez az adat nem egyezik a társadalmi összetétel szerintivel (1636). Feltételezhetően az eltérés a polgárosult életvitelű (munkás, elöljáró) családok (a társadalmi összetételről szóló besorolás 66-ot említ) és a szegényparaszti kategóriába esők miatt keletkezett, akik száma kiugróan magas, 1120. Magyarazatként gondolhatunk az ideológia vezérelte statisztikakészítésre, ami a kollektivizálás

sükségességét hivatott mindennel igazolni, emellett a tendenciózusságról szól a belépési nyilatkozatot kitöltők munkaképességi besorolása is. A jegyzőkönyv a nők és férfiak egy részét, a 60 évet betöltötteket teljesen munkaképtelennek minősíti: „Az 5306 főből munkaképes ember 3322 volt” (Kollektivizálási Jegyzőkönyv: 72), de nem találok magyarázatot arra, mi szerint állapították ezt meg. A kor gyakorlata szerint nem hivatalosan, de a 14 év alatti gyerekek is mezőgazdasági munkára voltak fogva, és a 60 év fölöttiek is még sokáig aktívan kivették a részüket a kollektív gazdaság munkájából, még abban az esetben is, ha nyugdíjba vonultak. E tényről az interjúk készítése, elemzése közben rendre meggyőződtem. Relatív alacsonynak mondható a 14–18 évesek száma, amit nem tudok cáfolni a kor hivatalos népszámlálási adatainak híján, melyet nem tudtam felkutatni. Az életkor szerinti eloszlást összegezve 5500 fő a kollektívába belépők száma, ami inkább emlékeztet a közszájon forgó anekdotára⁵ mint pontos adatra. Azonban ezek lehetnek az arányok: a tsz megalakulásakor nem állt be abba 290 család, akiknek egy része később megtette, hisz a földjeiket államosították; volt, aki elköltözött. Akik magángazdák maradtak, a földjeiket kisajátították, és a községközpontól 8-10 km távolságra, Kicsibükben, beszolgáltatás ellenében és zaklatások kíséretében, a leggyengébb területeken, mintegy 250 ha-on hagyták őket „szabadon” gazdálkodni. A kollektivizálás utáni négy-öt évben gyakorlat lett „beszökni a kollektívába”, azaz a korábban elzárkózók beálltak maguktól vagy egészen a rendszer végéig, megélhetési „kényszerektől hajtva”.

A 2. számú táblázat területnagyságról szóló adatai összegezve pontosak, de aránytalanságról beszélnek a legelők és udvarok méretének esetében. Utóbbi jelzi azt a korabeli gyakorlatot, hogy a bekerítetlen háztáji csűrkertereket is kollektivizált közterületnek tekintették, melyet, ha használni kívánt a (voltage) tulajdonosa, évente meg kellett dolgoznia érte. A táblázatban nem szerepelnek az erdős területek, mert azokat 1949-ben már államosították, ezzel magyarázható a legelők méretének kis volta.

⁵ A szervezett agitációs gyűlésekről, melyekre nehezen tudtak résztvevőket toborozni, a Bizottságnak minden esetben jelentést kellett készítenie. Azért, hogy a Központi Bizottságban akceptálható legyen a jelenlévők száma – az érintettek körében élő emlékezet szerint – rendre megtoldották azt egy vagy több 0-val, mert a bizottság elnöke szerint „a 0 se nem oszt, se nem szoroz”.

2. táblázat: A tsz-be bevitt területek megoszlása

Összes kollektívizált terület	Szántó	Kaszáló	Legelő	Udvar
5299,27 ha	1895,38 ha	3221,28 ha	76,97 ha	105,64 ha

Forrás: saját szerkesztés a Kollektívizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

Ha a beszolgáltatott összes területet elosztjuk a családok számával, átlagosan 3,34 ha birtoknagyságot kapunk. Érzékelhető, főleg a kis területet birtokló, szegényebb családok álltak be könnyebben a tsz-be, kevesebb vesztenivalójuk volt nekik. Az is bizonyosság, hogy ilyen kis mennyiség esetén is, legalább 6-7 dűlőben voltak azok elérhetőek a falun belül, olykor a szomszédos települések határában.

A jegyzőkönyv a tsz kezelésében lévő területek típusáról és méretéről is pontatlanul beszél. Ha az 2. számú táblázatban szereplő adatokat összeadjuk, 7220 ha-t kapunk, ami sem az itt szereplő összterülettel, sem az 3. számú táblázatban megjelenővel nem talál. Azt gondolom, hogy a lejelentett adatok és a tényleges méretek, mennyiségek antagonizmusával, azaz a kettős nyilvántartás gyakorlatával találkozunk kezdetektől. A központilag kirótt tervek teljesítését a valóságban nagyobb területen, de a lejelentett kisebbben igyekeztek teljesíteni.

3. táblázat: A tsz által művelt területek

Összterület	Szántó	Kaszáló	Legelő	Gyümölcsös
7040 ha	2750 ha	3507 ha	947 ha	16 ha

Forrás: saját szerkesztés a Kollektívizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

Erdős területekről továbbra sem esik szó, holott a tsz legbiztosabb, időjárás kitértől nem függő, meglévő tudáson alapuló jövedelmi forrása volt az azokon folytatott erdőgazdálkodási munka. Látványosan növekedett a szántók, legelők mérete, kevésbé a kaszálóké, ami jelzi a gazdálkodás irányát, intenzitását. A gyümölcsös létét csak a háztartások kertjében elszórtan található gyümölcsfákkal magyarázhatjuk. Gyergyóremetén, a klimatikus viszonyok miatt, a legutóbbi időkig a háztáji gazdaságokban sem, így a kollektívnek sem volt gyümölcsöse.

Ugyancsak a jegyzőkönyvek alapján készített 4–5. számú táblázatokban a rekvirált ingóságokat jelenítem meg. Ezeket összevetve a népességi

adatokkal, láthatjuk, hogy minden családtól vehettek el állatot és földművelésre szolgáló, létfontosságú szerszámot, és csupán 9 db nagyobb értékű cséplőgép kerül a közösbe. Sehoh nem említik meg a narratívumok gyakori elemét, hogy a családi gazdaságokban „kisperték a padlást is”, azaz elvitték a család vetőmag- és ételmezési-takarmányozási szemestermény-tartalékait – ez azonnal ellehetetlenítette a mindennapi megélhetést.

4. táblázat: A kollektívizáláskor kisajátított számos (haszon) állatok

Fejős tehén	Ökör	Ló	Borjú	Disznó	Juh
1599 db	49 db	404 db	1399 db	1910 db.	2272 db

Forrás: saját szerkesztés a Kollektívizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

A szerszámok egy részét, mint a régi kor elavult maradványait, nyilvánosan elégették, a maradékkal közös gazdálkodásba kezdett a megalakult szervezet. Ezekből az ingó javakból a tsz felbomlásakor nem kaptak vissza semmit a kárvallottak, mert a hivatalos adatok szerint azokról önként mondtak le, és utólag megtérítette az állam azok ellenértékét. Így a rendszerváltáskor visszakapott földeken eszköz és tőke nélkül kezdetett újra gazdálkodáshoz az újdonsült, „boldog” földtulajdonos.

5. táblázat: A kollektívizáláskor kisajátított mezőgazdasági szerszámok

Szekér	Igás eke	Borona	Cséplőgép
1282 db	1002 db	925 db	9 db

Forrás: saját szerkesztés a Kollektívizálási Jegyzőkönyv: 71–73 alapján

A kollektív vagyonának könyvelési összértéke 95 970 lej volt. A létrehozott szervezet indulásakor, a kollektívizálási jegyzőkönyvben a céljai közt említi a helyi Tejporgyár (Fabrica de Conserve Lapte) tejjel való maximális kiszolgálását. Tervezi önerőből és saját anyagból építeni 12 db 100 férőhelyes marhaistállót, 2 db 50 férőhelyes disznófarmot és 4 db 500 férőhelyes juhszájvánt.⁶ Három „fő farmot”, két „mellékfarmot” szándékoznak létesíteni. Megépítésükhöz a központtól csupán szeget és héjazatanyagot igényelnek, mindent önerőből terveznek megvalósítani.

⁶ Juhkarám.

A falu családi gazdaságainak életében minden eddiginél nagyobb mértékű és hatású beavatkozás a kollektivizálás volt, ami az életvezetés összes szegmensét átalakította, életcélokat, -utakat, habitusokat változtatott meg gyökeresen.

Szocialista modernizáció és román nemzetpolitika lokális hatása

A romániai magyarság történelmében az 1950–1960-as évek a román nacionalizmus további térnyerését jelentik.⁷ A folyamatok végrehajtásakor hivatalosan az egységes tervezésre való áttérésre hivatkozott az államvezetés, de ezek hátterében valójában a megfélemlítés, a nemzetiségi arányok minden eszközzel való megváltoztatási szándéka, a magyarság hatalomból való kiszorítása állt. A pozitívan értékelt, változást jelentő fejlődési, modernizációs periódus így vált a magyar nemzetiség számára a bizonytalanság és kiszolgáltatottság szorongató korszakává, valamint a kikényszerített, tömeges életformaváltás időszakává. Ipari típusú modernizációról a mezőgazdaságban a tsz-esítés után beszélhetünk. Megváltozott a falusi életforma, ami egyben értékrendváltozást is jelentett. A biztonságot nem a föld, hanem a pénz jelentette, kvázi polgárosodásról beszélhetünk.

A kollektivizálás a magántulajdon felszámolásán túl nagyüzemi gazdálkodást, gépesítést, melléküzemágak létrejöttét, az országos támogatáspolitikai érvényesülését és fokozatosan szinte korlátlan mennyiségű műtrágyahasználatot eredményezett. Agrárszakemberek érkeztek a faluba, iparszerű mezőgazdasági termelés folyt, azonban annak támogatása nem jelentette az infrastruktúra helyi fejlesztését is. A csökkenő humántőke és a nem helyben lakó értelmiség további akadályai voltak a fejlődésnek. A második gazdaságban dolgozó „utóparasztok” jövedelempótlásra, jövedelem-kiegészítésre használták a mezőgazdasági munkát, melyet szabadidejükben és nem vállalkozásszerűen végeztek. Ennek helyben lehetőséget teremtett a szovjet tervezésű/építésű tejporgyár, melyet 1958-ban indított be a román kormány. A beruházás közvetett hatásaként elkezdődött a község vonalas infrastruktúráinak (úthálózat,

villamosítás, vízvezetés) kiépítése.⁸ Makroszinten a romániai magyarság rovására sikerült a szocialista iparosítást úgy alakítani, hogy azt nem szigorúan gazdasági, termelési folyamatként értelmezték, hanem a román kommunista vízióban a társadalom, a demográfiai adottságok megváltoztatásának eszköze volt. Fokozatosan a kommunista ideológiát a modernizációs célok, a kulturális forradalom ürügyén felülírta a nacionalizmus, ami az iparosítás, a gyorsított urbanizáció eszközeivel a régi elitet felszámolta, a nemzetiségi arányokat megváltoztatta, és kiépített Kelet-Európában egy páratlanul könnyörtelen gazdasági-társadalmi elnyomást, olyan rezsimit, melyben az alapvető értékek devalválódtak. A hagyományos székelyföldi paraszti világ egyetlen formája sem élte túl változás nélkül a kollektivizálást és az iparosítást (Oláh 2004). Mikroszinten a gyár telepítése nem érte el általánosan a fentebb leírt célt. A gyár legnagyobb hatása nem a nemzetiségi arányok megváltoztatásában vált mérhetővé, maradandóvá.

A jelenből visszatekintve is – groteszk módon – minden ellentmondásosságával a modernizáció csúcspontját jelenti az ország történelmében, amit 1990 után sem sikerült meghaladni. Az időszakot a modern kori Románia máig páratlan mértékű fejlesztése jellemezte, amikor általános elvárás lett a szakismeret szükségessége, az infrastrukturális fejlesztés és a fogyasztási feltételek megváltozása (Gagy 2004).

Narratívák elemzésében feltároló folyamatok Gyergyóremetén

Három korcsoport – 75 év fölötti, 45–74 év és 25–44 év közöttiek⁹ – élettörténetének folyamatában a strukturális/kontextuális hatások/kényszerek egyénileg változó, olykor tartósan rögzült, tudatos és reflektált diszpozícióinak magatartás mintázatait elemzem, értelmezem. Gyáni (2007) memoárhoz hasonlította az emlékezetéről és emlékezéséről szóló kutatási módszert, mellyel dolgozva egymásnak ellentmondtak, ütköztek bennem a tankönyvekben

⁸ A csődeltáras utáni tejporgyár maradványain most történő, magán tőkéből és a Magyar Kormány által részfinanszírozott élelmiszeripari beruházások, következő, reménytelen történet első fejezetét jelenthetik.

⁹ A 40-40-20 főt tömörítő generációs mintámat 1-2-3-as csoportba sorszámozva jegyeztem, betűvel jelölve a falun belüli lakóhelyüket (A – Alszeg, T – Tulamaros, K – Központ, Cs – Csutakfalva) és a nemüket. A következő anonimizált formát hoztam létre: 1/1/Cs/N; 1/2/K/F; 2/1/A/N; 2/2/K/F; 3/2/Cs/F.

⁷ Ezekben az években átalakítás címén megszüntetik a Bolyai Egyetemet Kolozsváron és a magyar nyelvű orvostudományt Marosvásárhelyen, a Magyar Autonóm Tartományt az országos megyésítéssel (1968) számolják fel, és mindeközben végrehajtja a szocialista román állam is a további etnikai fordulatot a hatalomban.

tanult és a megismert egyéni/családi történetek, melyek jelenre vetülő árnyaikkal az elmúlt száz századról szólnak. Tények, cselekvések, konkrét helyzetek szubjektív értelmezése az aktuális ideológiához való viszonyulásuk és státuszuk függvénye: elfogadják-elutasítják azt, a társadalom nyertes-vesztes csoportjához tartoznak, vezetők-alkalmazottak, mégis, ami egyetemesen hasonló bennük: a kisebbségi lét okozta, gyakran tudatalatti sérülések, sérelmek, torzulások.

Kutatásom absztrakt, központi fogalmairól: *polgár, polgárosodás, paraszt, paraszttalanodás, paraszttalanítás, civilizáció, modernizáció* számos magyarországi és nemzetközi szerző tett fontos és alapvető megjegyzéseket, de ezek kapcsolódási pontjait és egységes értelmüket/jelentésüket nem sikerült maradéktalanul megfogalmazniuk. A *Századvég* 2003. évfolyamának 1–4. számaiban és Kovách Imre (2012) által jegyzett összefoglaló munkában érzékelhető, hogy semmilyen szinten nem jutottak nyugvópontra a definíciós kísérletek. A fogalmak tartalma makroszinten jogi, politikai, gazdasági összefüggésekben bontakozott ki, mikroszinten pedig, ezek mögé bújva, időben változó paraszti jellemzőkben ölt testet. Egyetértve Molnár Ágnessel (2005): a polgárosodás változásmenetének keretein belül magyarázható meg a paraszti életstratégiák átalakulás-folyamata. Benda Gyula (2003) a folyamatok meghatározására és a hosszú távú szemléletmód fontosságára int. Elméletében ő négy formáját/szintjét különböztette meg a magyarországi polgárosodás folyamatának: (1) a hagyományos parasztagazdaságból a piaci viszonyokkal számoló, racionálisan döntő termelő; (2) az individualizációhoz kapcsolódó mentalitásbeli változások; (3) az életmód és mentalitás polgári formái, értékei; végül (4) az állampolgárrá válással összefüggő jelenségeket megkülönböztetve. A narratívák elemzésével, melyekben a történetek egymást reflexíven egészítik ki, ezeket a folyamatokat keresem, értelmezem, mutatom meg lokális szinten egy székelyföldi községben.

Ha csupán logikailag tágítjuk az *egy élet több történet sorozata* igazságot a száz élet irányába, érzékelhetővé lesz az adatgazdagság mértéke. A narrativista szemlélet módszertani tudatosságaira alapozva nem a jelen fényében értelmezem a történetek eseményeit, következtetéseimen a pillanatnyi elvárások nem változtatnak. Az egybevont életút-szintetizálással, esetelemzéssel kollektív mikrofolyamatokat mutatok be, hisz az interjúk szereplői ugyanazon milió más-más időegységeiből

valók. Tapasztalataik beágyazottsága más időben, más társadalmi kontextusban történik, mégis a lokalitás egységes, illúzió nélküli folyamattá fűzi azokat. Az életeseményekben a kutatási eredményeim általánosítására nyílik lehetőség, mert a sok mintából felsejlik a társadalmi struktúra és környezet általános mintázata. Remélem, hogy ebben a formában a társadalmi igazságosság érvényesül, és ez a tudás beépül a társadalomba.

A kitermelésre berendezkedett gazdálkodók strukturált beállítódásai szerint – a piacgazdaság érintettségi mértékétől függően – Kovách Imre négy habitustípusba sorolja a mezőgazdaságban dolgozókat: (1) piac által nem érintettek, presztízsethoszúak, (2) piacérintettek, biztonságethoszúak, (3) piacorientáltak, jóléti mobilitásethoszúak, (4) piacra szerveződők, vállalkozási ethoszúak. A típusok között egyre csökkennek a hagyományok, kötések, a földtulajdonlason alapuló társadalmi státusz, az önellátás jelentősége és a kedvezőtlen feltételek közötti kitartásuk mértéke. Párhuzamosan kerül előtérbe az egyre fokozódó individuális értékrend, a racionális kalkuláción alapuló, változó termelési intenzitás, másként fogalmazva a „pénztermelés” (Kovách 1988).

Generációk csapásain

Általában vagyoni javak öröklését értjük családi örökség alatt, mert ez adja a következő generáció önálló családi életének gazdasági alapját, ugyanakkor ki is jelölte (a szocialista berendezkedést kivéve) a(z) (új)család helyét a helyi társadalomban. Ezt a gondolatkört most egyéb hangsúlyos elemekkel, tényezőkkel egészítem ki, melyek a családi örökség minta- és értékadásában, tudat- és identitásformálásában, nevelésben és tanításban nyilvánulnak meg. Külső tényezők ezeket az elemeket is változatosan befolyásolják, olykor segítik, máskor, akár intézményesen, gátolják. A 20. század történelmi különösen mélyen érintették beszélgetőtársaim sorsát, hatottak szemléletükre. Korábban ily mértékű szemléletbeli, magatartásbeli, tudásbeli, életmódbeli különbségek ilyen rövid idő alatt nem keletkeztek a társadalomban, mint amit megélték a különböző korcsoportokhoz tartozók. Ugyanakkor az egymás közötti kapcsolathálójukban eddig ismeretlen mértékben el is távolította őket mint nemzedékeket egymástól.

Mikor már módszertanilag megalapozottan, szövegelemző szoftver segítségével ismét

áttekinttem a korábban szétszedett (kódolt), majd összerakott beszédmódokat, ötlött szembe, hogy az egyén, miközben személyiségén áteresztve beszél gazdasági-társadalmi történésekről, rendszerváltozásokról, előhossa azokat a kérdéseket, amelyek az ő szempontjából ugyanúgy megfogalmazódnak, mint ahogy felvetette azt a hatalom, a gazdaság, a politikum más-más szinteken. A kódolásból fő témám tartalmi szempontjainak összefüggéseire figyelve szelektálok a generációk (korcsoportok) között végbement változások csomópontjait átjárva: értékrend, identitás, tradíció, tulajdon(birtok), kollektivizálás, szaktudás, gazdálkodás-munkavégzés, politikai változások, életutak és életkörülmények, paraszttalanítás, ami sorsszerűen végigsöpört a kutatott közösségen, differenciáltan traumatizálva annak szereplőit. A narratívákban sporadikusan jelennek meg a történelmi-gazdasági események interiorizált mélységei: a (család)történetekből kivilágító személyiségváltozások, torzulások, feloldódások, melyek szerint megszűnt a paraszttalanításon belüli tudásátadás, egyre általánosabbá vált a cselekvő- és döntésképtelenség a kisajátított, államosított birtokokon vagy onnan térben eltávolodva végzett munka közben. Az élettörténetek szituációiban mégsem válik általánossá a sodródás, akiknek mindegy, mi történik, mert nincs tartalma az életüknek. Jól igazolható jelenségeket hoznak elő a biográfiai elemzéssel értelmezett interjúk, amelyek az egyéni specialitásokról beszélnek.

Függőségek

Beszélgetőtársaim általánosan összecsengő véleménye, hogy a föld- és állatszeretetet, az ezekkel járó ismereteket a családból hozzák: „(...) a tudást? A földhöz – voltak idősebb bácsik, s azok bétanítottak, s a szülőktől maradt vissza ez a hagyomány. A szülőktől.” (1/23/T/F) „Hát ez a föld, ez, szerintem, ez volt egy megélhetési forma, és a földhöz nagyon ragaszkodtak az emberek. Ez, ez egy kincs volt” (2/29/A/F).

Esetükben család alatt nemcsak szülők és gyermekeik közötti vérségi kapcsolatot értenek, hanem a velük együttműködő nagyszülőket is, akikkel nem feltétlenül éltek/élnek együtt. Érdekes viszonyok rajzolódtak ki a három generáció narratívumaiban. Az idősebb korcsoport tagjai fizikailag, szellemileg, gazdaságilag szorosan kötődtek egymáshoz, mely klasszikus formában, háromgenerációs, nagy törzscsaládban vagy kétgenerációs kiscsaládban öltött formát. „Haton vótunk testvérek, három fiú nagyobb vót, s a lányok közt

én vagyok a nagyobb, úgyhogy én mán nyócvanhat éves vagyok. Nos, jártunk, gazdálkodtunk... mű ott-hon annyin vótunk két szobába nyócan, mindenütt ágy vót, kanapén mindenütt. Még hárman-négyen es vótunk egy ágyba” (1/3/CS/N). „(...) Mi kilencen vótunk testvérek, és egész kicsi kortól mi meg vótunk tanítva a munkára” (1/7/CS/N).

Az önálló életvitelű családok – „egy fedél, de külön füst alatt” – között folyamatos volt az együttműködés, ami kiterjedt az év minden évszakában végzett munkákra.

Partilokális szokásjog szerint a férjnek kell(ett) biztosítania családjá lakhelyét, ami felelősségteljes kötelezettségként komoly terhet jelent(ett) az ő családjának, és egyben meghatározta annak munkavállalását, életstratégiáit. „(...) Tudja milyen nehezen, nem vót senkinek vize. Osztán, mikor a víz békerült, akkor ide folyt bé, ebbe a szobába, ott hától meglíkaszottam, s ott vót egy kicsi főző, melegítő, egy kamara, s ott vót egy szék, s egy vider alatta, s abba ment belé, s abból ittunk, s annyi vót az egész. Azt nem lehetett úgy hagyni akkor, s osztán nekifogtam, s akkor építettem eztet, kamara, fürdő” (1/10/A/F).

A falun belül lokális, felekezeti és (réteg) endogám házasságok kötettek: legfontosabb szabály a fiatalok közötti azonos társadalmi helyzet volt. A férjhez ment lányok életük további részében a férjük családjának normái szerint éltek, viselkedtek. Az ehhez a korcsoportoz tartozó iparos, polgárius életvitelű családok valamilyen mesterségre (kovács, kerekes, asztalos, szabó) igyekeztek taníttatni fiaikat, értelmiségi pályára kevesen tévedtek. „Iparosok, hát suszterek, szabók, kerekes – hát akkor édesapám volt egyedül szakavatott kerekes. És volt két tanítványa” (1/1/K/F). „Akkor már akik békerültek az öreg mesterek, kovácsok, kollektívába, oda mán nem volt hely a fiatalnak bėjutni, s magánműhelyt nem lehetett nyitni, met nem volt akinek” (1/10/A/F). „Édesapám is hallgatott. S egyszer azt mondja, hogy tanár úr! Nekem van öt gyermekem, nekem van vagyonom. Mindegyik tanuljon meg dolgozni, s én egy ilyen taknyos leánkáért nem adom ki az ökröt az istállóból” (1/36/T/N).

Be nem teljesült várankozások

A rendszerváltozás után visszakapott földeken az ereje teljében lévő, az ötvenes éveiben járó, korán nyugdíjazott középső korcsoport nagy lendülettel belekezdett a földek megművelésébe, a gazdálkodásba. A tudáshiány, a változó piaci viszonyok, a tőkeszegénység és az egyre fogyatkozó fizikai

erőnlét hamarosan, egy évtized alatt fölemésztette e generáció gazdálkodási ambícióit. Mindehhez helyi sajátosságként hozzájárult a visszakapott erdős területeken eluralkodott törvénytelen erdőirtás, ami a viszonylag könnyebb pénzszerzést és a mezőgazdasági utak járhatatlanná tételét is eredményezte, gyakorlatilag megközelíthetetlenekké téve még a faluhoz közel eső mezőgazdasági területeket is. „*Hogy a remeteiek milyen ügyesek, hogy tudják az alfaliakét is lelopni, a szárhegyieket is lelopni*” (3/15/T/F); „*(...) hanem végig csúsztatva bé a falu végire s oda, ide hozták na, hát... S ellopták*” (3/9/CS/F).¹⁰

Az időközben csődbe menő szocialista ipari létesítmények dolgozói és gyermekeik közül sokan bel- és külföldi építőtelepeken kerestek munkát, akik közül kevesen tértek vissza – a rendeződő állapotok ellenére – a helyi mezőgazdasági munkához. Ebben a formában is tovább él az a régi helyi gyakorlat, hogy a családfő hétszámra távol van, nem vesz részt közvetlenül a család életében, annak irányítását a feleség, ritkábban a nagyszülők veszik át. A férfi a számára presztízsveszítéssel járó családi élethelyzetet sok esetben italozással oldja fel, ami tovább rontja helyzetét: egészségkárosodás, munkanélküliség, válás, korai halál jellemzi ezeket az életutakat. „*(...) Amikor a férfiak hónapszámra, vagy hétszámra messze voltak, vagy nem voltak, a remetei asszonyok olyankor, hogy remeteiesen mondjam, emberek es voltak*” (1/1/K/F).

A mezőgazdaság ágazatában nem ritka az ilyen szülői példamutatással felnövő gyermek, aki nem ismeri a jól működő, összetartó családot és a munkamorált sem. Ez nem jelenti feltétlenül a család szétesését, inkább atipikus kritériumok szerinti működést takar, amihez hozzátartozik a (státusz) fogyasztási javak általánossá váló tulajdonlása, technikai változások beköltözése a családi életvitelbe,

¹⁰ Lopás – mindenki onnan és úgy pótolta a jövedelmét, ahogy tudta, „intézményes formában” történt a lopás, aki nem lopott, „élhetetlenek” tartották. A remetei tejporgyár dolgozói rendkívül előnyös helyzetben voltak, mert az egyre nagyobb élelmiszerhiány közepette ők hozzájutottak a gyár termékeihez, melyek a családjuk ételmezésén túl valutaként voltak hasznosíthatóak.

2/1/K/F - groteszk életkép: nem lehet kapni az üzletben tejpont, de Remetén a disznókat lopott tejponttal nevelik.

1/1/CS/F - a vaj közös lopásának története és annak elosztása. 20 kg volt egy láda exportvaj súlya, ami 100 db csomagot tartalmazott. Az így szerzett vajat nevezték „fekete vajnak”.

amelyek megalapozott műveltségi alapismeretek nélkül váltak a polgárosodási folyamatok egyik formálójává.

Földművesnek keresztelte el terminológiájában a rendszer a parasztot, mégis szegény volt csak annak lenni, munkásnak már nem volt az. Az állami munkát vállaló férfiak kétkezi fizikai, betanított munkát végeztek, megbecsültségük, tekintélyük helyileg nagyobb volt, mint csak a kollektívában dolgozóké, holott szabadidejükben szinte kivétel nélkül normázást és terménybeszerzést célzó második állást vállaltak a tsz-ben. „*Vót, amikor kellett mozgósítani, no olyan kampányidő valami, valami olyant kellett csinálni, de mentek azért, azért a kurva 25 árért*” (1/26/K/F). „*(...) A napétt, me ha nem dógóztat ki a hatvan napot, a földhöz nem vótál jogos a kertbe, s akkor Barabás Feri a kertet egész a csűr végéig odaadta Csiki Bálintéknak*” (1/3/CS/N). „*S amikor délelőtt dógóztam, délután vótam a hegyen, s amikor délután dógóztam, máskor mikor éjszakás vótam, mert harminchét évet én ledógóztam három váltásba*” (1/21/A/F).

A munkás státusz nem jelentett általánosan jobb életminőséget sem: a második műszakban az ipari dolgozókat kiszolgáltatottá tette a tsz-ben dolgozók helyzeti előnye.

A konszolidáló rendszerben kialakult az a helyi, nem konvencionális, kiváltságos értelmiségi réteg, aki nem a mezőn, hanem irodában dolgozott, papíron követte a mezőgazdasági munkát. Állásuk legalább középiskolai végzettséghez és nem ritkán párttagsághoz is kötődött, havi jövedelmük felülmúlta a fizikai munkát végzők bérét, kapcsolatrendszerükben a paraszti munka értéktelennek számított. A szülők ezért gyakran motiválták olyan formán a gyermekeiket, hogy „*Addig tanulj, ameddig látsz, hogy ne kelljen dolgozz!*”, holott valójában élhetetlenek, semmirekellőnek, élösködőknek tekintették a közvetlen felettük dolgozó irodai személyzetet. „*Van egy réteg, amelyik most is azt mondja és akkor is: gyermekek tanuljatok, ha egy nap kétszer eszek, akkor is arra pénz lesz, hogy tanuljatok.*” „*(...) Nekünk az egyetlen a kisebbségi létben, egyetlen kitérés lehetőség az, hogy a tudás*” (2/21/A/F).

A helyi tejporgyár dolgozói külön társadalmi csoportot képeztek a falun belül, ami az élelmiszeriparban dolgozók szaktudásához és az országos gazdasági viszonyok megváltozására vezethető vissza. E foglalkozási pozíció egyszerre jelentett biztos, jól fizető helyi munkahelyet és könnyen kiegészített megélhetési lehetőséget a gyárból kilopott termékek által az üresedő, jegyrendszert működtető

kereskedelmi hálózattal párhuzamosan. „S a remeteiek a disznókat tejjel nevelték. [nevet] Ez volt” (2/1/K/F). „Hallod-e, a ládák ki vannak rakva a rámpára, hátul a ker'be van egy lik, fogj meg egy ládát, vedd a válladra, s a likon tedd ki, s menj ki, s vigyed. A láda vajjal B. J.-nál az udvarra mentem. Bé a házba. Vágtuk el érttetted-e, s osztottuk el mindegyiknek a családba. Ilyen menetek vótak, érttetted-e?” (1/1/CS/F) A foglalkozási pozíciók meghatározó kategóriái lettek a családi kapcsolatrendszereknek. A korábban egymástól távolságot tartó családok barátokozni kezdtek. Ezekkel a munkahelyi barátsági kapcsolatokkal helyettesítették a magánélethez kapcsolódó korábbi családlátogatásokat, ünnepléseket, komaságokat. Ez a szocializáció teljesen új szabályokat, megváltozott erkölcsi normákat, értékeket hozott létre, melyhez hozzájárultak a tömegmédiák. Az együttlétek beszédtemái nem családi történetekről, a napi valóságról szóltak, hanem az újság, tv, rádióm közvetítette tartalmakról. Nem csupán a tudásátadás ilyen formája szűnt meg, hanem a közös éneklés, zenélés és tánc is, mint szórakozási formák. „Mert nekünk nincs időnk főzni, s ha jön egy vendég, valaki, egyszerűbb, hogy beülsz és elmész egy vendéglőbe, nem azért, hogy nagyzoljál, nem azért, hogy nagyzoljál” (2/9/A/F).

Változást jeleznek a demográfiai adatok is: a szegénységből és nélkülözésből való kiút egyik lehetősége volt a csökkenő gyermekvállalási kedv, hajlandóság. Másrészt a gyári munka kötöttsége, a munkahely elvesztésétől való félelem, a karrierépítés sarkallta a családokat a gyerekekről kockázatvállalással járó lemondásra. „Mondtam, két dolog van, vagy az asszony hal meg, vagy mind a kettő. Ha pedig megcsinálom ezt a dolgot, akkor feláldozzuk a gyereket. Azt mondja A., »Z. úr, ebből a szövőanyagból még van otthon, csinálunk.« Ez volt a válasza A.-nak, szegény, nyugodjék” (1/6/K/F). A megszületett gyerek(ek)nek pedig egyaránt igyekeznek mindent megadni a szülők, amire szükségük van, és amire nincs szükségük.

Interjú helyzetemben ritkán fordul elő a háromgenerációs munkavégzés, melyben a nagyszülők segítik a kis családot, vagy az idős családtag szorult gondozásra – egyik esetben sem mérik ezt pénzben, természetbeni segítségnek tekintik. Tehát a segítségnyújtás kölcsönös, a kapcsolattartás folyamatos, élő a generációk közötti kapcsolattartás, azonban a harmadik korcsoport szemléletében egyre általánosabban érvényesül az individualizáció, melyet a médiumok, az iskolarendszer, a főáramú gazdaságpolitika egyszerre befolyásol. „Tehát me' életminőséget

lehet biztosítani egy természetközeli életformával. Az, hogy szép az állatod, az, hogy hozzád jö, az, hogy megnyal, az, hogy mikor le van feküve lefekühetsz melléje, tehát, hogy ezek olyan dógok, amiket nem lehet pótolni izé, Facebookkal” (2/4/K/F). „(...) Ha egy mezőre menyünk el, s én tudom, hogy ott van a földje vagy rendje van, akkor odamenyek, megnézem, felhívom, hogy hallod-e, elpalljam-e,¹¹ megforgassam-e, esszevájjam-e vagy ilyenek. S ennek segítségével én el tudom hordani például a többiektől a ganyét, az ősszel is én hordtam el mindenkitől. S próbálunk egymáson segíteni ezzel, hogy valahogy, valahogy megvalósuljon az, hogy fennmaradjon a lehetőség” (3/3/CS/F). „(...) S bármi probléma van, Isten őrizz, hogyha valaki vágna valamelyiknek egy pofont, me biztos, hogy az első tizenöt percbe mindenki ott vóna. Tehát jobb, ha nem kezd ki velünk senkise, me jobban jár [kacag]” (3/1/K/F).

Mindez azt is jelenti, hogy a helyi társadalom szerkezetrendszere folyamatosan változik, a gazdálkodó családi intézmények pozíciói bomlanak, az egyén életét bizonytalanná teszi a szerepek keveredése, funkciók elvesztése és a társadalmi megerősítések hiánya.

Családi gazda(g)ságok

A három korcsoport narratívájában a családi gazdaságok is folyamatokat hordoznak, amelyeknek közös origójuk, hogy mindig csupán félig voltak önellátóak, a család jövedelme állandó kiegészítésre szorult. „Érted, kell csinálni, látod, hogy van, megvannak a lehetőségek most a gazdálkodásba, aki most nem tud gazdálkodni, az ezután ne fogjon neki” (3/14/T/F). A mezőgazdasági szerkezet és kultúra az állattartásra szorított, a növénytermesztés az előbbi szolgálta. A területi egység minden terület-típusára – szántó, kaszáló, legelő, erdő – az elaprózottság és szétszórtság, valamint a zárt földhasználat

¹¹ A lekaszált fű szárításának munkafázisai, eredménye a takarmányszéna. Elpall – szétterít, fellazít, hogy nagyobb felületen érje a nap, egyenletesen, gyorsabban száradjon. Megforgat – a már szárazabb oldalt lefelé fordítva felül kerül a zöld, nyers, vizes fele a készülő takarmánynak. Esszevájjam – a megszáradt fűvet, immár szénát csikokba tömörítik, hogy könnyebb legyen merekjébe (kis boglya), majd azokat összehordva (nagy) boglyába rakni. Ezeket a munkákat gereblyével-villával végezték a gyerekek, nagyobb lányok, asszonyok. A boglyarakás számított férfi-munkának. Az interjúban a fenti folyamat gépesített formájáról, a segítség egyik módjáról hallunk.

volt jellemző. Mindig a falu lakosai művelték meg a földeket, és soha nem volt nagybirtok, nagyüzem a településen. A kollektíva idején egybeszántott területeken folyó intenzív gazdálkodást nem tekintem annak. Változó sikerrel a föld hol megélhetést, hol jövedelem-kiegészítést jelentett. A beszélgetésekből végül kirajzolódta a családi gazdaságok típusai.

Agrárszerepben

A családi gazdaságok csak egy része örökíti át nemzedékről nemzedékre azokat a javakat, tudásokat, attitűdöket, amelyek a harmadik generáció/korcsoport mezőgazdasági munkához való kötődéseit hordozzák. Interjúalanyaim közül senki nem első generációs gazdálkodó, hanem szüleik követői. Közülük többen is dolgoztak gyermekként a kollektívában, a háztáji gazdaságban pedig a kornak megfelelő szinten megismerték, végezték az állattartáshoz tartozó munkálatokat.

A hagyományos paraszti magatartásformák helyett vállalkozói, termelői attitűd, mentalitás általánosan jellemzik mindhárom gazdaságtípust, amit be fogok mutatni. Közös vonásuk, hogy mind helyi születésű, helyben lakó emberek, akik tartósan nem szakadtak el szülőfalujuktól. A birtok, amelyen gazdálkodnak, a bejegyzett gazdaság jogi formájától (egyéni termelő, bejegyzett fizikai személy, korlátolt felelősségű társaság) függetlenül tulajdonjogi magánszemélyek, családok nevére koncentrálódnak, pontosabban a cégeknek nincs földtulajdona. „*S hogy jogi személynek megint, félek, na. Tébát amíg az ember kicsibe csinálhassa, addig úgy vagyok vele, hogy amíg az ember megkapja a pénzt, kettőbe tūri, becsapja a farzsebbe, addig mért könyvelje el az államnak*” (3/6/CS/F)? Mindenki rendelkezik bérelt, megművelt, támogatott földdel is. A családi gazdaságok egyénileg termelnek, és egy integrátori szerepet betöltő értékesítési egyesület közvetítésével adják el a megtermelt tejmenyiséget. Ez az egymás közötti kooperáción túl fegyelmet, szakmai színvonalat, a minőségi követelményeknek való állandó megfelelést igényel minden résztvevőtől. Az együttműködés e formáján túllépve egyéni birtokgyarapítási stratégiákkal, egymással konkurálva, gyakran konfliktusokat vállalva igyekeznek külön-külön boldogulni.

A földpiac jogi bizonytalanságai, az egyre növekvő földárak megpecsételik a kisebb gazdaságok fejlődési, túlélési esélyeit, hacsak nem ismerik fel a tevékenységszerkezet, termékpálya-váltásban, a rendelkezésre álló kapacitások kedvezőbb kihasználásában rejlő kitörési lehetőségeket. Egyelőre ilyen irányú érdeklődés, hajlandóság, képesség szerény

próbálkozásait láthatjuk, és azt sem az erre rászorulóbb gazdáknál.

A megnövekedett magánberuházások¹² hatásaként beinduló földpiac egyre távolabb tolja a „szabad föld” elérhetőségét a közeli infrastruktúrát biztosító falutól. A használt földek elhelyezkedése, megközelíthetősége, mérete, minősége, vadkároknak való kitettsége olyan mértékű költségráfordítást növelő tényezők, amit nem tud kompenzálni a földalapú támogatás sem. Az interjúk és háttérismerteim alapján három típusba¹³ sorolom a kutatási helyszínem családi gazdaságait.

Vegetáló-hanyatló családi gazdaságnak nevezem azokat a típusú próbálkozásokat, amelyek kényszerpályán mozogva a jobb reménységgel léteznek, csak önerőből igyekeznek boldogulni. Termelési tapasztalatuk van, de kapcsolataik korlátozottak, beszükültek, tőkeszegénységük arányos saját földjük méretével, gép- és állatállományuk elavult, lestrapált, hiányos, földbérleteik rövid távra szólnak. Munkaerejüket maximálisan kizsákmányolják, a gyermekeik menekülnek, jobb esetben alkalmanként segítenek a szüleiknek, holott gyakorlat ezekben a gazdaságokban, hogy papíron már az ő nevükön szerepel, a fiatalgazda-támogatások megszerzése érdekében. Ez a típusú családi gazdaság, az uniós és nemzeti agrártámogatásokon túl csak tej- és élőállat-értékesítésből tartja el magát, hozzáadott értéket nem termel. Pontosabban ezekben a gazdaságokban nyomasztó leginkább az egyre nagyobb méreteket öltő agrármunkaerő-hiány, az a humán tőke, amelyet gazdasági előnyre lehetne váltani. A gazdaságban dolgozók alulképzettek, idegenből hozzák őket a munkapontra, és gyakran váltják, nem ritkán egy pásztorsági időnyit – április 24.–szeptember 8. – sem dolgoznak végig.

Szinten tartó családi gazdaságnak tekintem azt a működésformát, amely a szülők tőkájével indul, szereplőinek nem célja a növekedés. Függetlenségüket megőrizve saját forrásból fejlesztenek, mert a pályázatok nem vonzóak: kötelezettségvállalással, általuk indokolatlannak vélt szabványok betartásával (állattóléti, környezetvédelmi, vízgazdálkodási követelmények) és szerintük fölösleges

¹² A jelenleg történő szálloda-, reptérépítés és a tejporgár modernizálása, bővítése drasztikusan befolyásolta a földek árát.

¹³ A típusokat Hamar Anna (2016) *Itt, mezőgazdaság?! – Birtokszerkezet és agrárszereplők egy nem mezőgazdasági térségben* című írásából vettem át. In Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*, Argumentum Kiadó, Budapest, 359–385.

adminisztrációs költségekkel járnak. Döntéseiket a piac befolyásolja, ahol tehetik, igyekeznek a szabályokat kikerülni. Munkavégzésük a családtagokra épül, mert humán erő, alkalmazott(ak) bevonásában korlátozottak, így a családszerkezet (gyermekek száma, kora) meghatározó tényező. Szülei/nagyszülei rendszeresen segítik a munkavégzésben gazdaságvezető gyermeküket/unokájukat. „Hát úgy a családi humán erőforrással, ahogy én, édesapám, édesanyám és a testvérem. S nagyon, nagyon ritkán besegítenek a nagyszülők” (3/7/A/F). „(...) Ha olyan az idő, akkor az egyik leánka fut bé hamar s kiáltta a teheneket, s Kati megfeji, s addig végezem a dolgom” (3/14/T/F). „(...) Megoldunk a családba mindent most. Mi is így, hogy ketten összefogunk, így haladunk, de egyedül én se nagyon haladnék” (3/10/CS/F). „De én ezért szerettem volna, hogy ők es, ha bésegítenek, bár nekünk es egy hetet egy évben, szabadnapot adjanak, mert ez nekünk es sokszor kiborító” (2/13/A/F). „Nem tudok hálát adni a Jóistennek a gyermekekbe. Azok annyit segítettek, hogy sokat. Hát nincs, nincs ember. Olyan ügyes gyerek, hogy... S azoknak kell örvendjek, hogy még születnek ilyen emberek” (3/5/CS/F).

Fejlesztő-növekvő családi gazdaság, amely erőforrás-kihasználásban, hatékonyságra törekvésben, piaci feltételek, lehetőségek felkutatásában mutatkozik meg. Szerteágazó kapcsolatrendszert építettek ki, a gazdaságuk inputjait (tápszerek, gyógyszerek, üzemanyag, vegyszerek, fóliák, fogyóanyagok) beszerzési szerződésekkel biztosítják. Az előnyök megszerzésért vásárolnak, fejlesztenek, pályáznak. Alkalmazottai(k) mellett a család tagjai is részt vesznek a munkálatokban, melyek szervezésében, irányításában egykori főnökeik mintát adó szemlélete és saját tapasztalatik érvényesülnek. A szektorból és térségből való munkaerő-kiáramlás ellenére ők még tartósan be tudnak vonzani fizikai munkásokat a technológiai fejlesztéssel párhuzamosan vagy annak köszönhetően. A gazdaságvezető feladatai – a család korszerűsítésétől függően – összerosódnak: géppel dolgozik, irányít, dönt. Rendelkezik olyan elméleti és gyakorlati úton szerzett szaktudással, hogy nem szükséges minden kritikus helyzetben külső, szerződéses szakembert (állatorvos, szaktanácsadó) bevonnia. „Tehát rengeteget lehet tanulni. Tehát én es annyit tanultam, hibetetlen. Tehát teljesen másképp állok oda, más az izé...” (3/14/T/F).

Ezekben a típusú gazdaságokban nyomasztó tehernek éreztem az irányítás, a vezetés átruházását a második generációnak. Az irányító családfők félnek gyermekeik jövőbeni döntésitől, különböző indokokkal halogatják a gazdaság irányításának

átadását: mert nem a kizárólagos üzemi racionalitás szerint döntenek majd, szétesik vagy eladja a gazdaságot, nem fog felelősséget vállalni.

Mind mi vagyunk

A mai gazdaságokat nem a tevékenységük különbözteti meg egymástól, hanem a tőkeerősségük, méretük, a tulajdonos stratégiai döntései és azok megvalósítása, a fejlesztésekhez való attitűdjük, ezek érdekében működő kockázatvállalási hajlandóságuk. A paraszti életforma, kultúra helyett a gépesített, kevés fizikai munkát igénylő gazdálkodás vonzó(bb) a gazdálkodóknak.

A faluban a háztáji gazdaság minden formája visszaszorulóban van, az idősödő korosztály az, aki kevés, egyre csökkenő méretű veteményeskertet és haszonállatot tart. Tulajdonával és nem munkájával kötődik a falu lakossága a mezőgazdasághoz, holott ez számottevő erőforráseleme a háztartásoknak. Erőteljes birtokkoncentráció jellemzi a gazdálkodást, ami részben vásárlásokkal, másrészt – vállalva a konfliktusokat, díjmeléseket – egymás bérleteinek megszerzésével történik. A birtokszerkezet nyugvópontra jutása, átrendeződése a tulajdonrendezés befejezése után várható, aminek időpontja bizonytalan. A termelői, gazdálkodói kör megerősödését, fejlesztési potenciáljának növekedését vállalkozói mentalitása, korösszetétele, iskolai végzettsége befolyásolja – ilyen összefüggésben értelmezhetjük a forrásbevonási képességet is. Az ágazat humánerőhiánya, a növekvő ráfordítási költségek részben az élőmunkát kiváltó gépesítő fejlesztéseket (mezei és istállógépesítés, trágyatakarító, fejő- és etetőrendszerek), másrészt jövedelem kiegészítő, hozzáadott értéket növelő, terméskála-bővítő tevékenységszerkezetet, több lábon állást igényel a családi gazdaság főfoglalkozású szereplőtől. „Tejből csináltuk a telemeát, csináltuk az ilyen olvasztott sajtot, a vaját, a tejjölet. Akkor volt a tehéntúró, s ennyicske volt ugye. Még volt-e valami? A füstölt sajt. Füstölt, ilyen fonott. S ahhoz volt rendes csomagológép, vákuumozó, úgyhogy ez, hát az most es van” (2/13/A/F).

Sajátjukon idegenek

Az 1980-as évekre, létrehozása után húsz évvel, a helyileg kollektívának nevezett tsz működése konszolidálódott. Az első és második korcsoport interjúiból arra következtettek, hogy ez a helyi vezetés, az itt dolgozók érdeme volt.

A struktúrán belül a többség megtalálta a helyét és számítását, az egyre nagyobb alapélelmiszer-hiánnyal

küzdő országos rendszerben különös értéknek számított az itt végzett munkával elérhetővé váló napi kenyér, heti tej- és hústermék. A tsz szervezetén belül, annak mellékgazdaságaként funkcionáló fafeldolgozó részleg már ipari tevékenységet végzett, szűkösebb évjáratokban ez biztosította a nélkülözést kiváltó pénzalapokat. Ide be voltak kapcsolva a faluban magán traktorral rendelkező egyének, akik az erdőkitermelést, faanyagszállítást bér munkában végezték a tsz-nek, mert a mezőgazdasági munkára kialakított géppark nem volt alkalmas erre. „*S Csikba, ott a tanácsnál elmondtá, hogy ezeket a traktorokat, ha esszeszedik, akkor ők mindent meg kell fizessenek, fahordást, mindent, aztán mü ennek fejibe hordogattunk még fát, de hát nem úgy, hogy mü hordjuk az egészet tiszta ingyen, mert hát azt nem bírtad volna ki, érted-e? Na, de így menekültünk meg a traktorokkal*” (2/31/A/F).

A rendszerben ezek olyan helyi innovációk voltak, amelyek megyei szinten dobogós gazdasággá emelték a gyergyóremetei kollektívát. „*A termelés szintjén harmadikok voltunk, vagy háromszor első a megyében, kétszer másodikok, de Tusnád vert meg, Szentmárton, más nem tudott megingatni, olyan termelésünk volt*” (2/14/T/F).

Általános jellemzőként elmondható, hogy a falu minden háztartása, még a tömbházlakók¹⁴ is rendelkeztek háztáji gazdasággal, ami mindenekelőtt a család húsellátását volt hivatott biztosítani, de lehetőséget adott pluszpénzbevételekre és cserekereskedelmre is.

Ahhoz, hogy folyamatosan állapotot birtokoljon a család, az állattartási tevékenységét biztosítani tudja, a földek kisajátítása következtében – munkahelyétől függetlenül – kénytelen volt munkakapcsolatba lépni a helyi tsz-szel, mert ezáltal juthatott a 0,25 ha szabad hasznosítású földparcellához és egyéb teljesítményarányos juttatásokhoz. A kapcsolat minősége a család státuszától, a helyi elitben betöltött szerepétől is függött: egyeseknek minden fizikai erőfeszítésükre szükség volt az érvényesülésük érdekében, mások a betöltött pozíciójuk révén könnyebben boldogultak. Az előbbieken túl a tejporgyári munkásokhoz kapcsolódó rokoni-baráti szálak nagyban segíthettek az állattartó gazdáknak minőségi tápanyag-kiegészítők-höz (savó, emberi fogyasztásra alkalmas tejpor, kifejezetten erre a célra készített tejpor, inlavit) jutni, ami egyébként nem volt elérhető magángazdaságoknak. A gazdaságok méretét és összetételét meghatározta a rendelkezésre álló gazdasági épületek mérete,

¹⁴ Lásd bővebben Horváth István (2021): *Disznópajták és városi haszonkertek. Hiánygazdálkodás és szűkösségkezelési stratégiák a nyolcvanas években.*

a család egyéb elfoglaltsága, értékrendje, céljai. Ismeretlen volt a közgondolkodásban az a nézet, hogy valamit „nem éri meg” tartani, helyette a „füves udvar szegénységet jelent” értékrend volt általános, mert abban nem folyt jövedelmet termelő háztáji mezőgazdasági munka.

A középső korcsoport idősebb tagjai gyerek-ifjú életszakaszukban élték át a kollektivizálást, általánosan a szocialista rendszerben, rurális környezetben szocializálódtak.

Társadalmilag a legalacsonyabb presztízsű csoportnak számítottak azok, akik *csak a kollektívában dolgoztak*, mintegy folytatták annak a tudásnak a hasznosítását, amit otthonról hoztak. A kollektíva létrehozása családjaiknak kevésbé okozott veszteséget. Alacsony iskolázottságú és életcéljaiban alulmotivált közösség volt ez.

Ennek a csoportnak a hivatalos havi pénzjövedelme alacsonynak számított, munkájuk ellenértékét gyakran terményben kapták, beleértve a téli tüzelőt is. Normarendszerben dolgoztak, esetükben a minőségi munkavégzés sajátos értelmezésben történt. Mert nem voltak alkalmazottak, később, nyugdíjas korukban is anyagilag hátrányos helyzetbe kerültek, ők a legalacsonyabb besorolású inaktív réteg a romániai társadalomban.

A tsz-ben *második állásban dolgozók* vékony rétege képezi azt a típust, akik valahol olyan állami alkalmazásban dolgoztak (vasút, gyáraknál örök), amelynek munkarendje összeegyeztethetővé tette számukra a kollektívában való folyamatos munkát. „*S akkor mentem oda es, de kaszálni es, tudtam es, szerettem es, s a marhákot, az állatokat szerettem s tartottam. S tehent tartottam, s máskor szerződött bornyúkot, s amit lehetett. S dógoztam a gyárnál es, dógoztam otthon es. A kollektívába es, amit csak lehetett, me akkor adtak, huszonöt árat, izét, huszonöt árat adtak, ha megvót a hetven nap, s akkor a hetven napot én lassanként ledógoztam úgy elébb-elébb, s így kaptam azt a háztáji párcellát es*” (1/21/A/F). „*Hát, én sokat kaszáltam, na. Ötvenhatvan buglyám volt. Hát négy darab marhának, s öt marhának a kollektíva alatt es szénát csináltam. Még szabadságon sohase voltam*” (1/15/T/F). Ehhez szükségük volt, családösszetételtől függően, feleségük vagy nagyobb fiúgyermekük segítségére. Ebben a kategóriában rendkívül motivált, ambiciózus, jó egészséggel rendelkező emberek tartoztak, akik a főállású munkahelyükre „megpihenni” jártak. A kötelező oktatási szint fölött munkahelyükhöz köthető szakképzéseket, tanfolyamokat végeztek. „Fifikás” embereknek tartotta őket a közösség, akik képesek voltak interakcióikat minden körülmény között a maguk előnyére

billenteni, kevésbé szorultak irányításra, de színelg betartották a munkaszervezet (íratlan) szabályait. „S akkor ugye ide kellett nekünk a föld. S akkor a házunk hátánál volt ezeknek a Lászlóknak, valamelyiknek, s ugye én kezdtem a kollektívába járni, hát F-nek egyszer mondom: Hallja-e? Most huszonöt ár nekünk hol lesz? Hova menyünk? S azt mondta, ne búsuld, mert megcsináljuk.” (2/24/CS/F) „Pásztor es vótam. Vágtam, s terbeltük, minden. Húst, mindent, intézték. Hoztak búzát, s benzint kannaszámra. Vót mivel banyalítani. Egy azt mondja, hogy kéne neki 4 db szép fa. S ott a kollektíváé, vót” (1/19/CS/F).

A fenti előnyök mindegyike megillette őket, ami gyakran feszültséget okozott a „rendes kollektivisták”-kal. Otthoni gazdaságukban kisebb létszám-ban ugyan, de szintén tartottak állatokat (szárnyasok, juhfélék, fejős tehen) a család élelmezésére, és bikaborjú(ka)t leadásra. A normákat teljesítve számukra havi pluszbevételt jelentett a kollektívábér, és nyugdíjba menetelükkor kumulálták az itt ledolgozott és az állami munkával gyűjtött éveiket. „Bejuttam ide Ditróba, s itt aztán általánosan, hogy kell mondani, folyósítva voltam. S kaptam a nyugdíjt is, ez így jó volt. Én a kollektívából es, s a (...) mind a két helyről kapom én es” (1/36/T/N). „S aztán úgy kibasztak azokkal, hogy így mondjam. Édesapám harminc évet ledolgozott az erdőn, és, hogy a kollektív végett megszakította. Elütték mind a harminc évet. S akkor kapott 120 lej nyugdíjt öt évre. Hatvanöt éves korában ment nyugdíjba a kollektívában. Ekkora kurvaság volt ebben az életben. Sirt szegény öreg” (1/22/K/F).

A harmadik típusba sorolom azokat a családi gazdaságokat, amelyek csak *kampányban* dolgoztak mezőgazdasági munkával. Tagjaik ipari munkát végeztek, gyárak, építőtelepek alkalmazottai voltak, és szabadságuk idején mentek „kaszafüldőre” vagy délutánonként, hétvégéken, szabadidejükben dolgoztak a mezőn takarmánykészítéssel, gyakran olyan céllal, hogy legyen a gyermekeiknek elfoglaltság az iskolai nyári vakáció idején. Őszi idényben, pityókaszedéskor (krumpli), annak rakodásával-szállításával, téli tárolásával a bunkereknél földelték azokat. Utóbbiak nehéz munkáknak számítottak, de jobban lehet velük keresni, a tsz állandó munkásai szívesen hagyták rájuk. Nem férték hozzá közeli kaszálókhoz, „angróba” kivállalható len-, pityóka- és takarmányparcellákhoz. A „gyáristák” kiszolgáltatói voltak ebben a szerepkörükben azoknak, akikre egyébként ők általában lenéztek. „S osztán így ahogy ez a sántéri munka megindult, s a kollektívizálás meglett, aki megmaradt így itt, me ugye szükség vót ló mellé, s így eszevissza. De akibe erő vót, s egy kicsit olyan vót, akkor lenézte ezt a kollektívizálást. Lenezte, s

elment a sántérra [építőtelep], s ugye akkor akinek esze vót, eljutott a sántérra, jó pénzt fizettek ott” (1/11/K/F). „Sóhajtozott, hogy na, itt es volt egy darab földünk, s ott es volt egy darab földünk, s ez es a miénk volt, s ne, hogy felszántották, s itt volt egy – de hát akkor már egybe volt szántva minden, érted” (2/3/A/F). Azonban bizonyos fuvaros vagy vezető személyekkel igyekeztek jó kapcsolatot ápolni, hogy a részt, a juszt könnyebben, időben haza tudják szállítani, kapjanak fuvar. Gazdaságukban nem volt igavonó állat, maximum egy-két tehenet, marhafélét gondoztak, de mindenkinek volt disznója, majorsága (szárnyas), esetleg néhány juha, kecskéje, amit közösen rendezett a család. Aki nem tartott sok állatot és kaszálásra vállalkozott, eladhatta/cserélhette a szénarészét. Hozzáértésük és anyagi lehetőségeik eredményeként az ő gazdaságaikban jelentek meg legkorábban a „Carpatina” kaszálógépek, amelyek megvásárlását húskvóta teljesítéséhez kötötte a rendszer. „Vettem egy kaszagépet, még meg van most es, egy Carpatint, ’81-be. S arra kellett szerződni, nem tudom, száz valamennyi húst leszerződni. S arról papírt vittél, s csak úgy adták” (1/10/A/F). „(...) Már 77-ben a P. nagyapámnak itt, ebbe a házba kaszálógépe volt. Itt a faluban a második, vagy harmadik volt” (3/15/T/F).

A kommunista időszakban a szénatakarmánykészítés első magántulajdonú gépei voltak ezek, alkalmasak bérmunkák végzésére, az első darabok tulajdonosainak gazdasági előnyt jelentett beszerzésük. Lehetőségeiken túlmenően, igény szintjüknek megfelelően ezeknek a családi gazdaságoknak volt a legjobban felszerelt, modernizált lakásuk. Időben hamarabb voltak elektromos háztartási gépeik (tv, rádió, mosógép), és az első autóik. Az ebbe a típusba tartozó családok átlagosan két gyermeket vállaltak, őket továbbtaníttatták, többen egyetemre járatták.

A ledolgozott munkanapok nem érdemesítették ezt a típust beépíthető belterület igénylésére, a töredéknapokat viszont felírathatták a kollektívben dolgozó családtagjaik, barátaik nevére. Ház helyhez így nehezebben jutottak, gyakran a családi örökséget osztották meg, vásárolniuk kellett belsőség helyet,¹⁵ vagy ezekről lemondva, tömbházi lakást vettek a városban, ezzel akaratlanul is a migrációt, a faluból való kiáramlást segítve. A folyamatot semmilyen formában nem köthetjük a polgárosodáshoz, paraszttalanításhoz.

Boton járó, bicegő családi gazdaságok

Ifjak voltak, már önálló gazdasággal bírtak, amikor megfosztották őket minden javuktól, amiben generációk munkája volt. Többen közülük az átelt traumák érzelmi gátjain túllépve az új tsz-ben találtak

¹⁵ Beépíthető beltelek.

magukat egyéb helyi munkalehetőség híján. Még többen voltak azok, akik végleg erdei munkán vagy az induló gyárakban kerestek megélhetést. *„Azt mondja, kérem szépen, ’44-től ott van, hogy 82 éves vagyok, én semmiféle nehézséget, én kötelességet nem éreztem. Szabad voltam, ha akartam menni Karácsonyra, mentem, ha nem akartam menni, nem mentem. Kötelesség nem volt, de nehézség volt. De megvót a szabad élet, a szabadság”* (1/11/K/F). *„Hogy mondjam, azt sem mondhatom, hogy ez független jó életmód, me nem úgy van, hogy éppen, hogy milyen jó, de viszont az ember nincsen, hogy mondjam, senkinek nem vagy az alárendeltje”* (3/4/K/N).

Soraikból kerültek ki a közöst széthordó vezéregyenységek, de azok is, akik kisgazdaszövetséget szerettek volna a változáskor. Elseperte véleményüket az új élet heves reménye és ígérete. Újra gazdálkodni kezdtek a visszanyert földeken, egyikük-másikuk még gyarapította is azokat, mára viszont a gyermekeik között elosztották, vagy unokáikra írták.

Mezőgazdasági munkáját tekintve ez a korcsoport sem volt teljesen önálló, főleg erdei munkán szerzett pénzzel volt kénytelen kiegészíteni, vagy teljes egészében ez biztosította a család készpénzbevételeit. E szűkebb réteg valamilyen, főleg famegmunkáláshoz kapcsolódó, kétkezi mesterséget űzött, kiemelkedtek közülük az iparosmesterek, akiknek nem kellett elmenni itthonról, mert „bevitték nekik a pénzt a házba”. Utóbbiaknak a mesterségbeli tudáson túl volt akkora földjük, ami helyben biztosította megélhetésüket. Ennek tükrében, Pareto-elv szerű arányban, két típusba sorolom e korcsoport családi gazdaságait: készpénzkereseti munkába eljárókra és a faluban boldogulóokra.

Nemre való tekintet nélkül minden kisgyermek munkára volt fogva, csak bizonyos munkák jellege, kinti-benti, különbözőtt lányok és fiúk között. Iskolából egy-két osztály után kimaradoztak, jobb esetben a „kicsi magyar világban” kiegészítették a kötelező négy elemre. Az idősek élettapasztalatait, történeteiket többször is meghallgatták, érvényesek voltak azok, ezekkel az unokákat nevelték, a családi iskola is volt.

Fejlesztési politikák és individualizáció

Kutatásomban azt tapasztaltam, hogy a folyamat e szegmense látenszen összefügg a mindenkori fejlesztési politikákkal, azok hatásaként változó intenzitással, mindig egy irányba halad: minél általánosabb hatású beruházások valósulnak meg

makro-mikroszinteken, annál erősebben átértelődnek, változnak a helyi társadalom, közösség emberi kapcsolatait, társadalmi viszonyait. *„Szerintem egy elképesztő átmenetben van. Ez a legnagyobb történelmi szakadás, ami szerintem a falu életében lejátszódott ötszáz éves létezése óta. Mert akármilyen vilárendszer, osztrákok, hatalomváltások, háborúk, bármi volt, az életforma nem változott”* (3/15/T/F). *„Kínoztuk itt eleget a földeket, de na, nem termett annyi, sehogya se termett. S tényleg, amire kiteljesedett a kollektív gazdaság annyira, hogy önállóan működött, mert Remete éllavas volt. Nem csak most, akkor is”* (1/24/K/F).

A szakirodalom azt a fejlesztéstípust tarja szerencsésebbnek, amely endogén erőforrásokból kiindulva, helyben megfogalmazott igényekre ad választ, helyi fejlesztési (szak)emberek munkája révén. Az így megvalósult fejlesztés identitás- és közösségerősítő, az individualizáció ellenében hat. Ezzel az eszményi helyzettel ritkán és csak kisebb intenzitású projektek esetében találkozhatunk.

Ebben a kontextusban mindegy, hogy vidék- vagy agrárfejlesztésről beszélünk, járulékos következményeik az individualizáció felé vezetnek. Közös bennük a térbeliség és a közvetlen, közvetlenül elért célcsoport. *„(...) A közberuházások nagyon segíti, nagyon elősegíti, s előre is vannak, vagyunk”* (3/13/A/F). *„Ami még egy olyan jelenség, amit látok ugye most, hogy volt ez a pályázati lehetőség például traktorokra. Hát az emberi önzőség, nem is az önzőség, tehát az, hogy ugye képesek vagyunk ma már önállóan és rászorultság nélkül vagy kaláka nélkül létezni, ahhoz vezet, hogy mindenki megpályáz egy traktort”* (2/4/K/F). *„Egyik nap es hallottam, ezek a magyarországi támogatások, hogy Remetéről nem es tudom, hogy a legtöbb Hargita megyéből Remetéről ment bé, a legtöbb támogatásra a kérés, úgyhogy jó, jó irányba vagyunk”* (2/11/CS/N).

A különbség csupán a projektgazda kivolta: a vidékfejlesztés megvalósítója a regionális vagy helyi önkormányzati közszféra, a másik közvetlen bonyolítója a mezőgazdasági családi gazdaság, vállalkozás. Közös bennük, hogy egyik terület sem a helyi döntéshozók kompetenciáit mozgósítja a stratégiaalkotás fázisában, szerencsésebb esetben ők prioritási listáik alapján döntenek, mert az elérhető források központi kezelésben vannak. Így az érintettek hathatósan nem, legfeljebb színleg szólhatnak bele azok odaítélési feltételeibe, felhasználási módjába. Ezt mind a helyi községi önkormányzatok – akik a vidékfejlesztés legalsó

szintje –, mind a falusi agrárszereplők hatáskörét, érdekérvényesítését meghaladja. Ezek a hatáskörök regionális vagy országos független intézmények kezében összpontosulnak, pontosabban politikai érdekek árnyékában születnek. „*Tehát ez a törvény, ez a rendszer, ebbe túrhatod a nyáladat egyedül, állhatsz fejre, ordíthatsz, ügyes azon senki az égvilágon nem...*” (3/14/T/F). Az eredmények pedig, így vagy úgy, találkoznak az egyén/közösség mindennapjaiban, életében.

Makrotörténések mikrohatásai

Munkám szempontjából az államformaváltásnál most fontosabb az állami szerep változása, ami olyan munkaösztonzők formájában jelenik meg, mely mögött korábban ismeretlen típusú, mértékű állami kontroll áll. Átalakulnak a jóléti rendszer szereplőivel szembeni szemléletek – erősödnek a nemzet fölötti és a lokális szerepek, szereplők –, elvárások, gondolkodásmódok. Az individualizációra mint a történetek járulékos velejárójára tekinthetünk.

A jóléti, szolgáltató állam kialakulása Románia esetében a háború befejezésétől, az 1945–1975 közötti időintervallumra tehető, ez az idős korcsoportom legaktívabb életszakaszával esik egybe. Olyan általános jellemzőket találok a gyakorlatban, mint direkt beavatkozás a gazdaságba, a deklaráltan csökkenő egyenlőtlenségek, kiépülő szociális hálózat, garantált betegellátás, általános munkalehetőség (rejtett munkanélküliséggel), méltányos bérrel és munkavédelemmel, a rendszer ellen nem lázadóknak biztonság, kiterjedt dekommodifikáció.

Aktiváló, demokratikus legitimációjú, helyi önkormányzatokkal működő államszervezetről 1990-től beszélhetünk Románia esetében, projektített közszférának is nevezhetjük, mert egy új kormányzási technikáról, a hatalmi beavatkozásnak az eszközéről beszélünk, ami a nemzeti központi hatalom és az uniós politika legitimációját szolgálja, azok elfogadtatásának eszköze. Ebben a logikában az a kedvezményezett, akit a támogatás megszerzésének célja vezet, a tanulás és közvetítési transzferek folyamában le kell mondania saját, eredeti elképzeléséről, kulturális sajátosságairól, régi tudásáról, kvázi szabadságáról, cserébe a támogatásért. Adminisztratív, technikai, gazdasági szinten is a központ fenntartja az ellenőrzést, ami ezzel a gyakorlattal nem illeszkedik a neo-endogén fejlesztési elmélethez. Az államszervezet fontosabb karakterisztikái között a magántulajdon

visszaállítás, az állami ellátás piacositása, a szabad versenyt támogató szabályozás, alacsony integrációs szint, szolgáltatások bővülése (turizmus), eddig ismeretlen (segítő) szakmák megjelenése, a külföldi mobilitás és a hazai ipar leépülése volt. „*S ennek a rendszerváltásnak a nagy, nagy visszaütője, hogy mi volt? Hogy mindent lebontottunk azelőtt, hogy mást tettünk volna a helyébe. Ezek, ezek tönkretették a gazdaságot, s Románia, higgye el nekem, ahol nem lehet se polgári úton, sem közös vagyon útján dolgozni. Nem lehet, mert ez egy összekovácsolt semmi. Egy tanárom azt mondta volt, hogy »...tudod, miféle ez az ország? Egy nagy ganyérakás!«* [nevet]” (2/ 14/TF).

A helyi közösség számára a tulajdon visszaállítás, új adminisztratív épület építése, a vonalas infrastruktúra (víz-csatorna, erdei-mezei utak, telefon, internet) kiépülése, a közösségi házak, az egészségház, piac, oktatási-kulturális épületek teljes rehabilitálása, didaktikai felszerelése, szociális lakások, közterületek, közvagyon gyarapítást stb. jelentenek életszínvonal-emelkedést.

A privát szféra életminőségének változását a következő részletekben találjuk: magántulajdon visszaállítás, gyarapítási lehetősége, rácsatlakozás a működő vonalas infrastruktúrákra, vállalkozások indítása, korlátlan külföldi mobilitási lehetőségek, lakásmo­dernizálás, státuszjavak beszerzése, gyermekvállalási hajlandóság csökkenése, egyéni (agrár)pályázatok, projektek bonyolítása stb. „*Ez vót a nehézség, nem mint most, hogy gépesítve van, mán könnyű. Még meguannak ezek a támogatások. Nemhogy az ember fizessen, még adnak. Ez egy olyan dolog, hogy nem es lehet eszehasonlítani a régi üdö­höz, a kótás világhoz, a rendszerhez, s a mostani dógokhoz*” (1/11/K/F). „*Me’ van lehetőségjek na, s most ez a pályázat, vagy mint ez a támogatás, ez akkora, hogy ha ez ne vóna, nem tudom, ó nem es jó beszél­ni. Nem, nem tudom, hogy mit lehetne elkövetni*” (1/27/A/F). „*Tehát annyit panaszkodnak a gazdák. Én azt hallom, annak ellenére mindenki jól él, tehát azé’ a gazdálkodó emberek viszonylag jól élnek, de, de állandóan panaszkodnak. S azonkívül ott van a csomó támogatás, pályázat, minden, hát én ma havonta a gazdálkodásból – valamelyik nap futtattam be – így, hogy itthon feldolgozom a sajtot, több mint tízezer lejt be tudok hozni*” (2/4/K/F).

Az állam szerepváltozásai mögött olyan válságtünetekre gondolhatunk, amelyek a világgazdaság problémáiból gyűrűznek a román nemzetállam szűrőjén be a rurális (székely) társadalomba. Ebben a közösségben is széles

hatóságú problémává vált a képességek hiánya, a belső szegmentáció, az idősök gondozása, nyugdíjak devalválódása. Negatív konnotációja abból ered, hogy a munkavégzés minden körülmény között kényszer: ha nincs készsége/képessége valakinek, mert azt épp az állami oktatási rendszer nem tette számára lehetővé, ha a cselekvése és aktív részvétele nem biztosított, mert sorra szűntek meg az állam által korábban létrehozott munkahelyek, akkor is. „*Dolgozna, de itt is a buta remetei fő, nem engedték a remeteieket a lányokat ide le, s a fiúkat se, na hagyj békit... s az gyár, s azt lenézték a gyárit, me' mind kurva lesz belőle. Elküldték Bukarestbe, kurva is lett belőle s ott es maradt egy része*” (2/8/K/F). „*S akkor ott dolgoztunk, ugye jött a változás, s elmentem, Magyarországon dolgoztam másfél évet... Másfél évre rá vettem egy Aro-t, amikor az még kocsis volt, s azon a nyáron, húsvétkor indultunk, huszonháromszor meghajtottam Isztanbult. Huszonháromszor*” (2/12/K/F).

A rendszerváltozás után a második és harmadik generáció életében érzékelhető leginkább ez az „öngondoskodást” elváró állami jelenlét, körükben nőtt a munkanélküliség, a szegénység, a munkamigráció. Interjúalanyaim – mint családi gazdaságok vezetői – aktív tagjai ilyen körülmények között – nem átmeneti, hanem elhúzódó válság-sorozatok idején –, jó példái az általános negatív folyamatok pontszerű semlegesítésére: válaszként a megvalósult állami/önkormányzati beruházások generálta lehetőségekre, azok folytatásaként saját adottságaikból teremtenek családjaik számára „semmitől új világot”.

A folyamatban az individualizációt egyéni konszolidációra való törekvésnek tekintem, mely anyagi javak felhalmozásában, szerepváltozásban, életvezetési stratégiák kialakításában, életútmódosításokban, vállalkozás(ok) indításában stb. realizálódik. Az eddig bevált egyéni, tanult képességek erodálódtak, kevés a sikeres felemelkedési minta, és ami van, az nem az ismert rend szerint történt. A társadalmi befektetés, -védelem, -támogatás szelektív diszkrecionálása, folyamatos bizonytalanságainak megtapasztalása, „csak a jelen fontos”, „csak az enyém” (hamis) biztonságra törekvést váltott ki az egyénben. Önmaga és családja számára próbálja elérhetővé tenni, saját tulajdonba tartani azokat a javakat, készségeket, amelyek függetleníti, egyre kevésbé teszi rászorulttá az együttműködésre. „*Valamelyik esztendőbe ez a F kibaszott, hogy összemocskoltatta ott a helyet. Este csapták ki a teheneket, s szerencséje volt, hogy elfuttak, mikor este*

felmentünk, s már a fűbe a cigánybanda ott volt, s elmenekültek. S mit csináltunk, kimentünk, s aztán a néptanácsnál hallottam, gazembereket. Olyan szépen megmondtam nekik, a föld derekán én nektek utat nem adok! Me' én azt pénzzel vettem, ott utat nem adok. S ne is tartsatok számat, hogy én nektek regelőt adok ott” (1/14/CS/F).

Ismeretei, belső igényei pedig általában nem jutnak túl a „régiség” utáni sóhajtozásokon, az egyéni felelősség és az újabb területen rejlő lehetőségek felismerésén. Helyettük a súlyos időtlenség frusztrációja, az akkut diszkomfortérzés és a nyomasztó elmagányosodás lett az individualizálódás következménye. „*(...) Tudod, mitől félek? Ha a támogatás megszűnne vagy megszűnik, Isten őrizzen, hetven százaléka abbahagyja. Az állattartók is, tehát én úgy látom, hetven százaléka a támogatásér csinálja*” (2/23/K/F). „*Nagyon rosszul. Ha itt a támogatásnak még véletlenül is vége lesz, ha mondjuk, ha vége lesz, meghal, Európa is meghal, akkor [iszik pár korty vizet] jelen pillanatba, aki azt mondom, gazdálkodik, az két év alatt kétezer euró egy tehenre?! Vissza tehenestől s borjastól, mindenestől. Bikákat kiirtották, az állam fejlődik, az emberek, akik most nekifogtak, most is van, aki azért fogott neki, csak a pénzér’(...)*” (2/8/K/F).

A megszakított folytonosságú paraszti életvilágban az élet- és munkaforma-szeretetet, a felmenők emlékének adózó történelmi elégtételt elfedi a megélhetési kényszer, a vállalkozóvá vált kapitalista (paraszt)gazdálkodás, mindennek következményeként az individualizáció nem a polgárosodás felé vezet, nem kecsegtet polgárosodással. „*Ha ebből indulsz ki, akkor, akkor... tehát a tőkének az a tulajdonsága egy kapitalista gondolkodásmódba, hogy azt minél inkább ki kell aknázni, ki kell zsákmányolni, és ennek a végét járja a föld gyakorlatilag, hogy tehát kizsákmányoltunk mindent. Egy régi, normális szerves társadalomban a természet, az társ volt*” (2/4/K/F).

Állampolgárság – váltás – állampolgárrá válás

Úgy vélem, értekezésem tudományos értékét nem sérti, ha azt mondom, hogy interjúalanyaim életérzése sorsjellegűvé alakult a kisebbségi léthelyzetbe kerülve. Az irodalomból tudom, hogy a narráció átalakítja a valóságot, mintegy virtuális és valóságos világ között kell választóvonalat húzzak elemzéssel.

Nem a „mindentudás” magatartásával állítom, hogy ami a többségi életformában még jelentés nélküli, az a kisebbségiben szignifikánssá válik: az egyén és családja életének bukdácsoló eseményei fontossággal bíró (élet)pályává állnak össze, értelmet, ívet kapnak, indulnak és eljutnak valahová. Innen minden kiszakadó élet mérhető veszteséget jelent a közösség számára. „Gazdagok az emberek, kérem szépen, s ha Romániában nem tudja megkeresni, ami kell, menyen. A harmadik országon es túlmenyen, s csak ott elégedik meg. Ezért mondom, úgyhogy Remete ezelőtt sem volt szegény, s most se szegény” (1/33/T/F). „Nekem az a véleményem, hogy itthon nem találja meg a’ izét, elmenjen, de aztán jöjjön vissza” (1/22/K/F). „Mondom én, minden szempontból merem mondani, hogy bizony elég sokan tökéletlenek lettünk úgymond, elköltöztünk, idegenbe kerültünk, s visszafelé nehezebb” (2/23/K/F). „Na, ez a sors. Ne vegye rossznéven, de én csak az én véleményemet mondom. Mert ember nélkül, az embernek kettős szerepe van. Hármas es, sokszor. Akivel csinálni, akiért csinálni – ez a kettő mindenképpen. Most bármit csinálnak – a következő kérdés: kiknek csináljuk?” (2/14/T/F). A kisebbségi, lokális identitás folytonos lelki feszültséggel és döntési kényszerrel jár, nem lankadhat az éberség, folyamatosan résen kell lenni a szereplőknek ahhoz, hogy a lecsapó/settenkedő veszélyeket érzékelje, leleplezze, és megfelelő válasza legyen, ami egyben esélyt is jelent a jövőnek. „A román iskola, hát már úgy elfelejtettem. Egyedül Laczkó Bözsike nagynéném, egy héten tartott magyar órát. De ennyi volt az egész. – Többit mindent románnyul (a román tanár), az borult le az asztalra, s aludt. Megfogott, úgy nekivágott a táblának, a tábla kétfelé hasadt. Kiszöktem, én aztán úgy elfuttam, aztán jött a tavasz, s nem mentem vissza iskolába” (1/15/T/F). „Mikor annak két hete volt, akkor a tanárnő el volt innen pucolva. Ők látták, hogy ezt nincs mit itt tartani, mert úgyse lesz abból semmi. De egyszer kiverték a hisztit, hogy ki az úr a háznál. Na, hát itt Remetén nem leszel te úr. Így mentek a dolgok. Így mentek. Csak ez úgy stikibe, háttérbe” (2/14/TF).

A vizsgált közösség ebben is befolyásolja egymást, esetünkben ezért érvényesek egyszerre a különböző identitáselméletek. A diszkrepáns szerep megerősíti tagjaiban az összetartozás-érzést, a szolidaritást, kijelöli a határokat és megtanítja a saját és a másik közösség közötti átjárók hol- és mibenlétét. „(...) Ő, ha román világ vót, román vót, s ha magyar világ vót, magyar vót.” „Osztán mi vót a helyzet polgármester úr, vót olyan ember, aki megtartotta

magát, hogyha én magyar vagyok, meg es maradok annak.” „(...) Abogy mondják, ha tiszta voltál, úgy vót ott a románságnál es, azt mondták, hogy haragudtak a magyarokra, haragudtak, ha rendesen viselkedtél, nem vót bajok semmise” (1/33/T/F). „A gyerekekre úgy kiabált: Te, a sáncon nehogy elengedd azt a tehent, a kollektívát eszi meg! Satöbbi, satöbbi. De hát az emberek es úgy változtak, hogy úgy abogy a rendszer változott, az emberek es úgy változtak. Hát, mit mondjak?” (1/18/CS/N). „Utoljára ugye mán nem Remete vót, hanem Remetea, a faluknak a neve ugye mán az újságokba [szó es gondolat megszakadt], há mán nekünk es ugye utasítás jött, hogy a papírokat, a nyomtatványokat, ha helybe töltjük ki, akárhova mán románnyul kellett az utolsó időbbe kitölteni” (1/33/T/F). „Na, hát ilyen, ilyen. Szomorúan beszélek, mert ez a hazám. [nevet] S a közös hazánk” (2/14/T/F).

Ezeknek a perspektíváknak a kényszerű, de következetes kezelése olyan tapasztalatot ad, ami a jelen kihívásait jól tudja kezelni, biztonságos megtartó erőt, menedéket ad a rendre ellenséges (román) környezetben.¹⁶

Az Európai Unió szintjén meg nem oldott öshonos kisebbségvédelem problematizált kérdése az alkotó államoknak, össze nem hangolt nemzeti jogalkotási folyamataik gyengeségeit jelzik. „Mert teli van Európa kisebbségi problémákkal. Minden

¹⁶ Amikor e sorokat írom, hangos a román média es az európai uniós román politikai élet a Magyarország–Románia I/A jégkorong-világbajnokság mérkőzése után a játékosok es szurkolók közösen elénekelt Székely Himnusz okozta botrányral. A román csapat kétharmada csíki-gyergyói székely fiú, akiket – általuk az egész romániai magyar közösséget es politikai képviselétét – nemzetárulással vádolnak, felelősségre vonással fenyegetnek, Románia miniszterelnök-helyettese az országból való kiutasítást emleget. Az eset megmosolyogtató is lehetne, ha nem nemzetbiztonsági veszélyforrásként lenne kezelve immár 100 éve ez a közösség, es éppen nem dúlna a szomszédos országban két testvérnép között a térség békéjét-biztonságát is veszélyeztető háború. Bárdi Nándornak van igaza (2004), mi szerint azok a szerződések, amelyek Románia euro-atlanti betagozódását megelőzően születtek es mintegy Magyarország geopolitikai felértékelődését sugallták „tipikus példái a két, egymástól eltérő habitusú szemléletmód találkozásának: a nyugat-európai tényezők (...) bíztak a szerződések stabilizáló es problémákat megoldó szerepében (...), míg a keleti blokk diplomatái jól tudták, hogy ezeknek az általános deklarációknak mennyire nincs belpolitikai háttérük es nemzetközi számonkérhetőségük” (Bárdi 2004, 142).

államban van. S nem akarnak precedenst. Mert ha itt belészólnak, akkor az egész világ. S Európa, amit mondtam, van huszonhat tagállam, s még kibővítik, saját védelem nélkül, tehát saját hadsereg nélkül, nem tudja megvédeni magát”(2/14/T/F). El-lenséges többségi környezetben nincs biztonságos menedéke a kisebbségnek, elvárják tőle a nemzeti többség érzületét. „Sorssá akkor lényegül át, ha a látszólag esetleges eseménysor az emberéletnek egy sajátos ívét, alakzatát rajzolja ki: ha sugározni kezd, ha valamit elmond, elárul az emberi Létről” (Hankiss 2008, 72).

A hatalom szintjei és arcai a narrációkban

Bukarest számára sem érdektelen a társadalmi hatékonyság kérdése, alakítja az interetnikus viszonyok kultúráját, mert esetünkben a magyar/székely közösség ér el és veszít el valamit általa, ami végtére része a romániai társadalmi-politikai-gazdasági valóságnak. Az amúgy is jelentős egyenlőtlenségek és éles különbségek bűvópatakszerű nehezíteléseket, bizalmatlanságokat, lappangó konfliktusokat halmoznak fel a társadalmi identitásában. „Nem lehetett reamenni a földekre, mert hát ilyen, adták vissza az embereknek kérések alapján a földeket. És megértem a volt tulajdonosokat, és szent is a tulajdon joga, a legfontosabb volt, foggal-körömmel ragaszkoztak. Hát rámentünk a traktorral a kaszálójára. Képes volt, hogy leüssön. Hogy az én földem.” „Eleget elvették, eleget jártátok, bitoroltátok, ez az enyém, és visszaadták. Tehát ez egy nagyon nehéz helyzet volt. Ez a 90” (2/16/1A/F). „Ennyi föld gazda nélkül, renyhödünk, kapjunk támogatást, nem akarjuk dolgozni meg, nem úgy bánunk velük, mint ahogy kéne. Ez borzasztó. Ez, ez most már tényleg idejár az es, de nem tudom” (2/27/CS/N). „Hát jó, most könnyű világ van. Pénz annyi van, mindenkinek, amennyi kell. Igazam van-e? Hát mondom, én evvel a nyugdíjval úgy meg vagyok elégedve – mondjuk amellet sokat dolgoztam, s amit dolgoztam, azt el es költöttem, meg es csináltam, amit akartam” (1/12/CS/N).

Mióta a megváltozott társadalmi-politikai berendezkedés helyi önkormányzati szinten is lehetővé tesz önálló helyi enyhe hatalmi gyakorlatokat, ez főleg a hatékonyságra irányul, eredménye közvetlenül megmutatkozik. Ha eléri a szándékolt eredményt, megváltoz(hat)nak a hálózati minták. Kétséget kizáróan egyik hatalmi forma/megnyilvánulás sem állandó, ugyanakkor változásaikban átjárások vannak közöttük: a kommunista hatalom papíron teljesen centralizált, koncentrált

struktúrája nem volt lefordítható még terrorja árán sem a helyi viselkedésekre. Vajon a demokratikus berendezkedésű önkormányzati modellben a mikroszituációs hatalomgyakorlás nem jelent-e csupán burkolt, kényszerből mentes manipulációs technikát? Mintha a kinevezett párttitkár és a demokratikusan választott kisebbségi helyi hatalmat gyakorlók hasonló csapdában lennének: az államot képviselik helyben, a közösségük érdekeit kell képviseljük és érvényre juttassák kifelé, valamint saját (jó)hírüket is megőrizték minden irányba. „Ilyen, ilyen munkával sikerült valahogy meggyőzni az embereket, s bízzatok abban, hogy amit tudunk, segítünk. Hivatalosan ne várjatok semmit. De hogy a remorkánk, mert volt az a szállító remorkánk¹⁷ ugye, mikor költözöl, hogy avval megoldjuk úgy, hogy adunk a bányából két kocsit követ, vagy ötöt, vagy nem tudom, mit.” „Aki elment, az ott hivatalos volt. Hogy az istenbe van, hogy nincs semmibe belészólásom? Mert nem engedtek belészólni semmibe. Építs községet. Csináld, amit ők mondanak, s (az nem mint a községet kiszolgálja). Hogy lehet így dolgozni? Ezt, ezt meg kell értenem”(2/14/T/F). „Föláll az egyik, anélkül, hogy szót kér, vagy valami, szembefordult úgy a közönséggel, mert mikrofon nem volt ugye a kezében: (...) s emberek! A polgármester be akarja csapni magukat! Itt el akarják sinkófálni a földeket! Be akarják magukat csapni” (2/1/K/F).

Ezen a ponton elértem a hatalom adminisztratív gyakorlásának konkrétumához, ami vezetést, azaz döntések végrehajtását, az irányítás konfliktusosságát, a vezetettek motiválását, célok közös kitűzését/elérését stb. jelenti, ami mind hatással van az állampolgárrá válás folyamatára, hatást gyakorol az életvitelre. „S így beléltük magunkot, s onnat éltünk, s ott dolgozott sok nép. Én nem tudom, mindenki jobban élt, mint most. Vagy mi a fene van? Pedig most jól élünk, ilyen rendszer soha nem volt” (1/23/T/F).

A helyi civil állampolgárokról

Messzebből indítva: az állampolgárok alkotta polgári társadalomban a politikai állam elválik uralmi státuszváltozásával az egyéntől, a civiltől, a független magánembertől. A két szféra között a gazdasági és polgári érdekközvetítések működnek az állam határain belüli status quo-ban.

Érdemes a jelenből is arra figyelni, hogy a falu akkor jött létre, amikor birtokos tulajdonosaival a város, önállóságától megfosztva/lemondva, beolvadt a birodalomba/államba. Ekkortól

¹⁷ Forgószámolyos pótkocsi.

beszélhetünk az önellátáson alapuló falusi paraszti létről, mint a földet megművelők életformájáról. Kulcsfogalmaink a munka jellege és az ehhez kapcsolódó önellátás, melyek kortól függően a falu, mint település társadalmi tagoltságának egyik meghatározó kritériumai: legyen szó parasztokról, földművesekről, paraszt-polgárokról, mezőgazdasági munkásokról, mezőgazdasági vállalkozókról. Az egyén, a városon belüli hierarchiában is, az ott folytatott mestersége révén maradt polgár, „vidékinék”, közösségen kívülinek számított az, aki a földet művelte, ebből élt, nem tartozott a polgárok közé.

Polgári mivoltjukat a mindenkor falusi civilmozgalmakban élik meg, így volt ez a múltban és a jelenben is, a „hatalom ellenében mint lázadók” fogalmazzák meg, erre építik önszerveződésüket, kollektív igényüket, jószándékú, hiánypótló kezdeményezésüket. Kihívás, hogy érték, cél, eszmény sokfélesége hogyan szolgálja a helyi célokat, a jövőbe vezető érdekközléseket, melyeket az állam éjjel is ébren követ(ett), a hálózatra ható érdeklődéssel figyel(t), ha úgy ítélte, nyomoz(ott) utánuk. Ebben a hatalmi térben alapszabály, hogy a falusi civilek, akiknek felülről engedélyt és pénzt kell kérniük, akiket ezzel el lehet lehetetleníteni, nem polgárok, mégis ők azok, akik megteremtik az állampolgári magatartások túlélő stratégiáit.

Narratívák és biográfiai elemzések summája

Mint említettem, témám azon alapszik, hogy egy kisebbségi székely-magyar, sem parasztnak, sem polgárinak nem mondható közösség magatartási mintázatai miként alakulnak három korcsoportban a különböző külső környezeti hatások következtében a modernizálódó, civilizálódó, globalizálódó világban. Korcsoportjaim élettörténetei nemcsak követik egymást, hanem dialógusban vannak, formálják egymást, reflektálnak a jelentéskörökre. Kutatásomban döntően azt vizsgáltam, hogy a hatalmi-ideológiai változások, a földtulajdon birtoklása vagy elvesztése, a munka változó jellege és minősége, az egyéni készségek és tudások, a közberuházások hogyan befolyásolják az egyéni életutakat, életkörülményeket, közösségi életvitelt.

Több ponton újszerű a témám és annak feldolgozása: (1) korábban ezekkel a fogalmi keretekkel

– paraszttalanodás, polgárosodás, paraszttalanítás – nem vizsgálták egy székely falu társadalmi változásait, (2) hiánypótló, mert ilyen mintájú kvalitatív társadalomkutatás, idősoros elemzése a korcsoportokban végbemenő átmeneti vagy tartós folyamatoknak, módosulásoknak nem történt, (3) rendhagyó a használt hibrid módszertan alkalmazásával, amivel a tablószerű narratív leírás, értelmezés következtetéseihez és a biográfiai elemzésben feltáruló paraszti, polgári habitusváltozások mintázataihoz eljutok, (4) ezekkel fókuszba helyeztem egy mikroközösség nem reflektált életútdimenzióit, számba vettem a paraszttalanodási folyamatra rásegítő politikák hatásainak mintázatait az aktorok belső diszpozícióiban. Tapasztalatom szerint a magyarországi elméletekhez hasonló, számomra mintául szolgáló, polgárosodás-paraszttalanodás társadalmi jelenségéről szóló elemző viták a romániai (magyar) tudományos életben a legutóbbi időkhöz még nem kaptak helyet. Pedig a társadalmi folyamat minden mélységét megélte az itteni parasztember a civilizálódás, a modernizálódás, a hatalom-, a politikai berendezkedés-, a rendszer-változások formáiban.

Értekezésemben rendre érveltem a fogalmak egymást kiegészítő volta mellett, miszerint a polgár(osodás) a civil(izálódás) pozitív jelentéstartalmú szavainak szinonimái; mint város lakó, állampolgár, hazafi, a finom társas élet művelője, ami a kapitalizálódás idején gazdasági jelentéstartalommal társul. Ezekkel a kifejezésekkel nem írható le a vizsgált közösségben végbement folyamat. A paraszt kifejezésünket, amivel a 20. századig milliókat illettünk, akik falun, földet művelve éltek, következetesen alacsony színvonalal társítjuk. Viselője a modernizációs hatások nyomán behatárolt alternatívák, fordított folyamatok kötöttségei között, a polgárosodási folyamat hibrid alakultságának permanens utánpótlója.¹⁸ Kelet-Közép-Európa szovjetizált tájaitól eltérő társadalmi viszonyok között, a román közigazgatásban nem, de a helyi kulturális identitásban létező Székelyföldön mindezek csupán „puha jelzők” a kutatott paraszti életvilágban, melynek

¹⁸ A változó valóság inspirálta magyarországi szakirodalomban a paraszt mint társadalmi képződmény, vagy mint társadalmi állapot – lehet: kiscgazda, gazda, gazdálkodó, földműves, földmunkás, falusi, vidéki kistermelő, második gazdaságban háztáji, parasztpolgár, polgárosodó kistermelő, szövetkezeti paraszt, mezőgazdasági szak-, segédmunkás, utóparaszt, családi gazdaság, őstermelő, kisüzemi termelő, farmer – szüntelen változást jelez.

nem volt rendi jellege, önállóan élt, maga is munkát végzett, életformájában részben volt paraszt. A természetközelség, a hagyomány és a múlt szerves jelenléte tragikus életérzéssel, megfontolt óvatossággal hajlott az idealizmusra. Eredendően katonáskodó családi gazdálkodókról beszélhetünk, akikre mint földtulajdonosokra állandó feladatot, kötelezettséget rótt a fenyegetettség, kár, vészhelyzet ideje. Az országon belüli különállás nemcsak sajátos alkotmányosságot, de folyamatos jövőképkérését, markáns, falutörvényeket szülő regionális öntudatot konstruált a közösségekben. Következésképpen a jelen olyan közegét vizsgálom, amelyben többféle, egyensúlyozó habitussal éltek/élnek a szereplők. Az anyaországból történő „kiesésük” után, kisebbségi létben, új társadalmi struktúrák kényszerei középette a kontextusfüggő életmódot, életpályát rendre módosító, életartamukban ugyan rövid távú, de hatásukban felmérhetetlen társadalmi jelenségek alakították a diszpozicionális mintázatokat.

Disszertációmban a paraszttalanodás folyamatára kívülről ráható, kikényszerítő, felgyorsító politikák hatását (hatalom-, ideológia-, rendszerváltások) követem nyomon, azokat összekapcsoltam a paraszttalanítás-polgárosodás helyi arculatának változásaival: miként alakultak át a falusi miliő életútjainak diszpozíciói egyéni-családi szinten. A paraszti minőség és kultúra változásaira nemcsak úgy gondolok, mint a civilizálódás negatív előjelű velejárójára, hanem új életformákat, pozitív értékeket is teremtő folyamatra. A kívánt jövőt magába foglalva értelmezem, ami alkalmazkodást jelent a kívülről érkező, kivédhetetlen, elkerülhetetlen hatásokhoz. Másként fogalmazva, a makrohatások következményeiként, időben különböző diszpozíció-mintázatok érvényesülnek, egyéni életszakaszokban váltakoznak a paraszti-polgári jegek, azonban tisztán sehol nincsenek jelen.

A triád korcsoportjaim életútjai, életeseményei elemeiben változó létformákról beszélnek, melyekben a származás fontosságát felváltotta a látszólag szabad, valójában kikényszerített helyzetek döntéseinek életvitelt befolyásoló következménye. Az interjúk narratív és biográfiai elemzése eredményeként nemcsak a válaszadók fókuszált megjelenése, hanem a csoportos élet természete is kirajzolódott, érzékelhetjük az azok közötti összefüggéseket: a parasztság minden elemében, az erős ráhatások ellenére, nem tűnik el, hanem tartalmában, nem organikus módon, átalakul. Általánosan elmondható a vizsgált terepről, hogy azon

soha nem volt teljes önellátást biztosító létforma a mezőgazdasági munka: mindig kiegészítésre szorult, a különbség a fő- vagy melléktevékenységi formákban realizálódott. A családi gazdaságok elemeinek – tulajdon, munka, egyéni képességek, közberuházások hatása az életmódra, kultúra, habitus, identitás stb. – változásait Benda (1991) polgárosodási kritériumrendszerébe illesztve egyirányú, változó intenzitású folyamatot konstruálhatunk a korcsoportok életútjaiban. Átrendező mozgásterekben ismerünk meg élethelyzeteket, melyekben többször is meghasad vagy újraértelmezett az önazonosság. Az elméletekhez kapcsolva a narratívák mintázatainak kontextusait, a makro-mikroviszonyok empirizmusában az életvezetést meghatározó társadalmi struktúrák kényszereit érzékeljük, azaz nincs tiszta társadalmi osztály, rövid távú, átmeneti, változatos társadalmi jelenségek vannak:

(1) Piaci viszonyokkal számoló, racionális termelő

Birtokos parasztként, morális kötődésekkel és biztonságérzettel, családirag fizikai munkát végezve művelte földjeit a 75 év feletti kohorsz. Több gyermeket vállalt, akik kiskoruktól fogva besegítettek a munkavégzésbe. Felőve szoros kapcsolatban, de már az elődökhöz képest ritkábban élt közösségben velük, párválasztásukat kisebb imperatívussal befolyásolta a családi érdek. Mintegy „újratermelve önmagát”, a családi gazdaságuk saját szükségleteiket fedezte: házilag állítottak elő élelmet, ruházatot, (munka)eszközeinek nagyobb hányadát. A kis- és elaprózott birtokán, alacsony termelékenység mellett, korlátozottak voltak a piaci lehetőségei, ezért jövedelem kiegészítő, készpénzkereseti munkát vállaltak időszakosan a család férfi-, olykor női tagjai.

A középső (45–74 év) korcsoport tagjai szüleivel együtt élte meg kollektivizáláskor a paraszti világ minden elemének a megváltozását, a családi gazdaságuk felszámolását, földjeik elvesztését. Kaotikus, érzelmileg, eszmeileg túlfűtött világ tapasztalatai szülték a szocializmust, a kommunizmus utópiáját, ami a legnagyobb hatást gyakorolta a vizsgált folyamatra: torzulásokat okozott a mindennapok valóságában, zavart a gondolkodó fejekben, életvilágokban. Szereplőim munkaerejüket áruba bocsátva dolgozhattak a helyi tsz-ben vagy ingázva a szocialista ipar valamely fellegvárában. Mindkét formában kényszermegélhetést, jövedelem-kiegészítést jelentett a tervekben

előirányzott, irányított, extenzív, nagyüzemi mezőgazdasági munkában való részvételük. Lehetett állandó vagy idényjellegű az itt megkövetelt norma teljesítése, amelytől, egyre többeknek, a városba költözés is csak részben biztosított megélhetési alternatívát.

Az örökölt, vásárolt, bérelt területeken gazdálkodó fiatal (25–44 éves) korcsoport tagjainak mezőgazdasági munkája kapitalizálódás és piaci verseny kockázatai között történik: foglalkoztat, bérmunkát végeztet, profitorientált, aki szolgáltatásokat vesz igénybe és nyújt. Gazdasági kapcsolatokat ápol, beszállítói és közösségi értékesítési láncban vállal szerepet. Esetünkben ezeket a gazdálkodási sajátosságokat tekinthetjük paraszt-polgárinak.

(2) *Mentalitásbeli, individualizációs változások*

A magyar–román etnicitás, a *mi-ti* térhasználat és identitáspolitikai első generációja volt legidősebb korcsoportom, akit a kisebbségi lét fokozottan formált funkcionális közösséggé. Számukra a föld még státuszt biztosító lételem volt, egyúttal a társadalmi hierarchia és az emberi kapcsolatok kiindulópontja. Az egzisztenciavesztéssel járó földkiszajátítások, az átszabott tulajdon- és munkaszervezet radikális változásokat eredményeztek a társadalmi kapcsolataikban, migrációs hullámokat keltett körükben. Második generációba sorolható gyermekeik életvezetését a társadalmisított szocialista diktatúra tette általánosan bizonytalanná és bizalmatlanná. Az otthonról hozott habitusokon, tradíciókon az új körülmények alapjában változtattak. A saját föld elvesztése gyermek-, ifjúkori traumatikus emlékként élt proletarizálódott életvilágukban. Az elitcserével társuló, tervutasításos, kézi vezérlésű munkavégzés devalválta a tradicionális munkakultúrát, munkaetikát.

Új minőséget jelentett – nem csak a mezőgazdaságban – a lopás relativizált változata és az igénytelenül, „résziben” elvégzett munka. Esetünkben a szolidaritás még erősebbnek bizonyult, mint az individualizáció, mert a nehézség egyben tartotta a kölcsönösségen alapuló együttműködések, kalákarendszert. Gyermekeik továbbtanultak a szocialista érában, azonban a rendszerváltás utáni demokratikus berendezkedés, a kapitalizálódó rendszer igényelte ismereteknek ők sem voltak birtokában. Még erejük teljében nyugdíjba vonultak, és a visszakapott földeken kezdtek a kollektivizálás előtti módon dolgozni. Bár

előjelében más, mégis hasonló a demokratikus (vissza)rendeződés és az EU-s csatlakozás utáni tér- és támogatáspolitikai hatása is: behatárolt alternatívákkal sejtetik a fordított folyamatok megkötöttségeit. Gondoljunk az életvilágok zavarára, torzulásaira, a redistribúciós folyamatok által generált identitásvesztésre, vagy a családi, baráti, gazdasági képződményekre, civilizációs válságokra. Individualizálódásukat szolgálta a föld piaci forgalomba kerülése, a mindenek fölötti magánérdek érvényesülése. Gyermekeik kisüzem méretű vállalkozásokat indítottak, melyekkel tőke-, tudás- és humán erőhiánnyal szálltak be a piaci versenybe, és elkezdtek korábban ismeretlen, változó földhasználatot, humán erő-kímélő munkamódszereket gyakorlatba ültetni. Sajátos polgárosodási folyamatnak tekinthetjük a birtokkoncentrációval társuló „elmagányosodásukat”, holott igény él bennük a közösségi alkalmakra.

(3) *Az életmód polgári formái, értékei*

Kevés formális tanulási időt töltött a nagyapák generációja tudásszerzéssel, a családban elsajátított, örökölt tudás birtokosai voltak, melyet munkavégzés közben és közösségi alkalmakon sajátíthattak el. Ez nem konvertibilis tudástőkének bizonyult az új társadalmi berendezkedésekben. A korcsoport férfijai a szülőföldtől távol eső munkavállalásuk, a nők szolgálói munkavégzésük során találkoztak olyan polgárosodó mintákkal, melyeket hazatérve, önálló családi életet kezdve, gyakorlatba ültethettek. Gyermekeik életútjában ezeket is szétzilálta, helyettük új kulturális normákat tett mintává a berendezkedő szocialista korszak. Földbirtok helyett a ház és berendezése, a fogyasztási javak lettek a státuszt jelző-képző elemek. Az egyre növekvő szükségletek kísérték a közberuházások, modernizációk teremtette életlehetőségeket. Új eszmék keltek életre a családtervezésben és gyermeknevelésben, melyek a csökkenő gyermekvállalásban, a növekvő jóléti ellátottságban és a továbbtanulási lehetőségek kiszélesedésében váltak tetten érhetővé. A gyárak és építőtelepek dolgozói, nemre való tekintet nélkül, részidős mezőgazdasági munkát vállaltak, melynek pluszjövedelmét lakásépítésre, polgári lakberendezésre, autóvásárlásra stb. fordították. Gyermekeik, szüleik, unokáik a rendszerváltozás után ezt a jólétet igyekeznek tovább vinni. Vállalkozásaik egyszerre jelentenek kötöttséget, tőke-, tudás-, idő-, munkaerőhiányt, hisz ők már munkáltató piaci szereplők, akik a gazdaságosság gondolatától vezérelve

folytatnak mezőgazdasági tevékenységet. A piaci alapúvá változott szociális, egészségügyi, szolgáltatói, turisztikai szektor lehetőségei számunkra nem jelentenek anyagi korlátokat, ezt a szabadidejük hiánya teszi. Fontos számunkra a saját gazdaságukban előállított egészséges ételek fogyasztása, de ezekkel piacon (egyelőre) nem, vagy elvétve jelennek meg.

(4) Állampolgárrá válás

Interjúim idős szereplőinek lelki gátakat jelentett a (román) állampolgárrá válás: identitásukban érezték magukat veszélyeztetve. Domináns társadalmi alakulatként az idős korcsoportom, aki a tradicionális kultúrát még újratermelte, céljaihoz kiszámítható támogatást csak az egyháznál, mint szervezetnél és a helyi informális kapcsolataiban talált. Nem válhatott a szó „citoyen” értelmében állampolgárrá. Az idősödő interjúk korcsoportom a kondicionált fejlesztések egyéni haszonélvezője lett, akinek a rendszer ugyan felkínálta a szabad- és munkaidő megkülönböztetését, de ő, élethelyzeteinek kényszerpályáin mozogva, az utóbbi mellett „dönthetett”. Kultúrafogyasztóként élt a szocialista kor nyújtotta (ál)polgári lehetőségekkel, de állampolgárrá a kor ideológiája okán ő sem válhatott. Ugyan a jóléti folyamatokba nem volt közvetlen szerepe az ifjabb kohorszoknak (számunkra már természetes, életszerű a közművesített, központi fűtéssel felszerelt otthon birtoklása és használata), de annak nem tartozéka a meggyőződésből, értékrendből fakadó állampolgári habitus. Életmódjukban, munkakultúrájukban folytatják a szocialista kor indukálta, földhöz kapcsolódó, kultúra-, tudás- és hagyományvesztést. Ők a polgárosodás folyamatában, a tőkés társadalom aktív szereplőiként nem „állampolgárai” a jelen társadalmi valóságának: bürokratikus munkavégzéssel párhuzamosan folytatnak árutermelést, ami önmagában nem lenne akadálya ennek, de a redistribúciós folyamatok, támogatási lehetőségek, pályázatok illékony kötöttségei életvitelükben egyszerre távolítják aktív szereplőként a paraszti és polgári életvilágtól. Munkájukkal illeszkednek a racionális piacgazdaságba, azonban nem önállóak. Naponta adminisztrálnak, és nincs napi kapcsolatuk a földdel, azzal való viszonyuk ambivalens. Ha ebből a szerepből kimozdulnak, a paraszti vonásokat érzékelhetjük habitusaikban, nem a polgárosultat.

Míg a paraszttalanodás jelen motivációit helyi és időfüggőség, a kifejezés mögött rejlő egyéni

szakadékok, szándékok, nem szándékoltságok formálják, addig a most paraszttalanítása redistribúciós technikák hatásaként történik. Napjainkban a gazdálkodó (paraszt) társadalomban is eljutottunk oda, hogy az ember teljesen mesterségesen létrehozott kellékekkel veszi körül magát, nem lezárt módon jut a természettől független kultúra-gazdaság állapotába, munkájának eredményéhez. Európa ezen felén a nyugati modell nem szelektív utánzása, permanens hibrid alakatlanságainak kulturális gyakorlatai érvényesülnek. A kisebbségi és a mezőgazdasági életforma életterei rendre (be)szűkülnek, de még nem válnak egyirányú mozgássá: mindig vannak alternatívák, melyben a lokális tudás az adott helyzet domináns tudásához alkalmazkodni tud. Azonban a földtulajdon jogának mihamarabbi jogszerű rendezése nem tűr halasztást. Ez adna biztonságot a hosszú távú elképzeléseknek és teret az innovatív gazdálkodási kreativitásnak.

*

Többdimenziós elemzési térben, komplex módon elemeztem, nem lineárisan, hanem rendszerszemléletű gondolkodással tártam fel az összefüggéseket. Értelmezésemben kevésbé dolgoztam elvont fogalmakkal, helyettük kézzelfogható tapasztalatokat hasznosítottam. A szubjektivitásom folyamatosan igyekszem keretek között tartani, az összetett szituációk a változók sokaságában mutatkoznak meg.

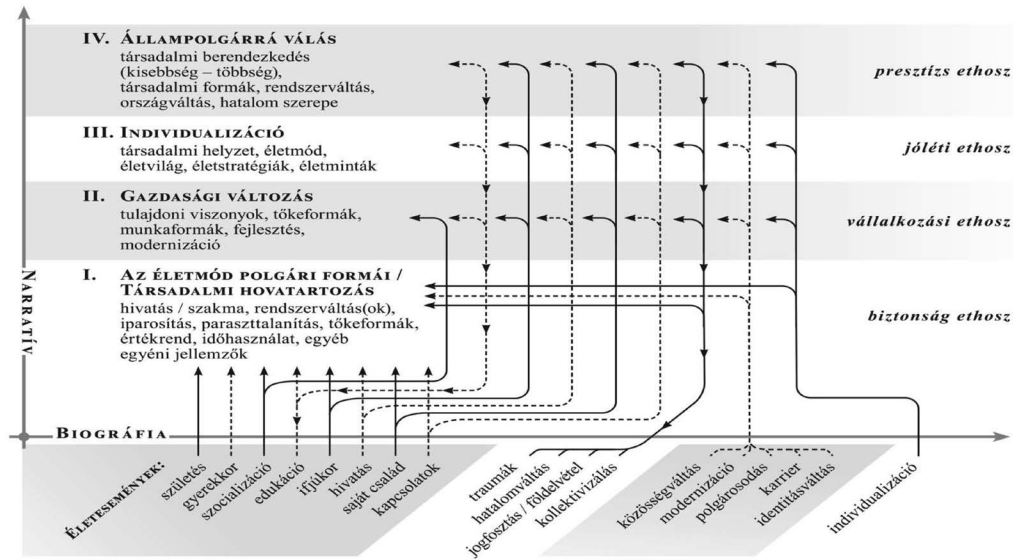
A konklúziók levonásához a módszertani ket-tősséget úgy oldottam fel, hogy az interjúk tanulságait a paraszttalanodás és paraszttalanítás elméleteihez lehessen kapcsolni.

A 1. számú ábra ezt a kísérletet sematikusan szemlélteti: a függő változó a disszertáció narratíva-elemzésében a Benda Gyula (1991) elmélete szerinti csoportokat, avagy négy dimenziót képvisel a polgárosodási szint alapján; a független változókat az interjúk kódolásában alkalmazott biográfiai adatok, életemények alapján, általános jellemzőként sorolom.

Az ábrázolásból következik, hogy a kutatásban lényegesnek tartott információk a központi témához kötik az életút-eseményeket. Ezért került az ábra jobb oldalára Kovách Imre (1988) ismert tipológiája a folyamathoz kapcsolódó habitus-típusokról. Ezek az interjúkban eltérő kifejezésekkel vannak jelen, de tartalmukban utalnak a presztízs, a biztonság, a jóléti mobilitás, a vállalkozás elérésének ethoszára.

1. ábra: Biográfiai és narratív elemzések érintkezési pontjai, kapcsolatuk Benda Gyula (1991) és Kovách Imre (1988) elméletével

Forrás: saját szerkesztés

A két emlékezeti kultúra, a kommunikatív (narratíva) emlékezet és a kulturális (biográfiai életesemények szekvenciái) között Assmann szerint (1999) állandó az átmenet, majd általában nyolcvan-száz év alatt válnak közössé. Az emlékezésekből kivilágoló múlt elmerül az időben, abszolút múlt lesz, ami hagyományként, ritkábban írott (család)történelemként szilárdulva él tovább. Elemzésem mellékzalaiban, a női-férfi életutakban tájékozódva, a földtulajdon szerepe, a tudás/tanulás hatékonysága és a családon belüli férfi-női (munka)viszony áll az elmerülés/felejtés előtti időszakban. Kutatásom időszerűségét, aktualitását és egyben érvényességét is ez a tény erősíti: a hajdani paraszt példáját, életvilágát, életmódját – az interjúalanyaim életkorát is figyelembe véve – alig leljük fel a jelenben. Eljárt az idő már a szocialista kollektívában (tsz) és/vagy iparban dolgozó, de a mezőgazdasággal „utóparaszt” vagy parasztpolgárként foglalkozó egyének felett. A jelenben pedig a gazdálkodó, vállalkozó farmer és felesége, akik a gazdasági örökséget művelik, gyarapítják, immár csak kulturális örökségként tekintenek a paraszti létre. Számukra csupán kulturális emlékezet a korábbi két generáció tudása, kommunikatív emlékezete, a föld csupán gazdasági erőforrás.

Meghaladva a szakirodalmi adathasználatot, a helyi történetek idősoros mutatóiként kezeltem interjúimat, melyeket településszintű forrásnak (adatoknak) tekintek. Ahogy láttuk, a folyamat központi eleme a földtulajdon és a köréje szerveződő változó

kulturális-gazdasági-társadalmi valóság. A föld sorsa az egyén, a családok és a falu sorsa is egyszerre, ami a három korcsoport életében nagy ívű körben, spirálisan emelkedve ér vissza oda, ahonnan indult tulajdonostól-tulajdonosig. Közben megváltozott értékekkel találkozunk és egyre gyorsabban változó tudástartalommal, annak átadás-szerzés formáival, módzataival. Egyfajta fejlettségi mutatónak is tekintem a polgárosodás folyamatát, ezért ebben a (kör)ívben láttatni akartam a kontextuális meghatározottságok mellett egy székely település hagyományosan szétaprózott földhasználati gyakorlatát, melyben a fenti szempontokon túlmenően a földméret, földhasználat szerkezetváltozásai, az egyéni készségek és a mindenkori közberuházások életmódbefolyásoló volta koncentrálnak. A korábbi lezüllesztettsége, kiüresítettsége okán nehezen ölt formát a termelők közötti kooperáció, holott nélküle a jövőben a mezőgazdasági munka versenyképes formája aligha megvalósítható. A főiránytól eltérő Millendorfer (1997) elmélet szegmensei narratíváimban töredékekben vannak jelen, mint a vidék jövőbe mutató értékek: a hosszú távú gondolkodással, a teljességre való törekvéssel, az élettér teremtéssel fiatal interjú alanyaim szemléletében találkozunk. Az egészséges élelmiszerre való igény mindhárom korcsoportnál megjelenik, de a napi munkájukban a tájkultúrát, a környezetminőséget általánosan felülírják a gazdasági tényezők. Az „élettel” való kapcsolat vissza állítása, a jövő kihívásaként várta magára.

Téziseimhez kapcsolódó eredményeimet összegezve a következő megállapításokra jutottam: (1) a mezőgazdasággal (is) foglalkozó egyének/családok habitusát és életvezetését a változó irányultságú strukturális kényszerek, korszalmak és ideológiák által fémjelvezve rendre, de nem szerves folyamatokban, változó intenzitással (át)alakítják, (2) a kisebbségi léthelyzetben paraszti életformát gyakorló mikroközösség (kettős kisebbség) magatartásmintázatai és az eltérő kontextuális hatások között különféle tartalmú, minőségű és erősségű kapcsolat van. Kutatásom kezdetén nem ezt feltételeztem, álláspontomat módosítanom kellett: a kisebbségi identitás olyan létforma, amelyen belül sajátosan érvényesülnek a többségi társadalom diszpozíciói. (3) Nem igazolják tézisémet azok az elméletek, melyek társadalmi képződménynek (Kósa 1988), társadalmi állapotnak (Kovács 2006), megszakított folyamatnak (Szelényi 1988, Harcsa 1991) tekintik a parasztot, másrészt megegyeznek tézisémmel e pontjával (Erdei 2004, Márkus 1973, Kovács 2012) a paraszt-polgári habitust strukturálisan kondicionált feltételek együtteseként definiálók, mert a paraszttalanodás mikroszintű folyamatainak tartósságát globális trendek alakítják. (4) A változó viszonyok különböző életstratégiákat „várnak el” az aktoroktól – tézisémmel az elemzett interjúk központi imperatívusza, „élni kell” ad általános választ. (5) Ugyanazon tapasztalatokat, élethelyzetektől függően, a szereplők különféle módon értelmezik – ugyan tradicionálisan mintakövető társadalom szereplőit vizsgáljuk, mégis a megoldások egyéniségtől függő egyediségeiről győződhetünk meg az esettanulmányokban, ami e tézisémmel igazolására is szolgál.

A rendszerváltozás után harminc év elteltével sincs még telekkönnyűleg a mezőgazdasági területek tulajdonjoga rendezve,¹⁹ aminek egyik helyi oka a földparcellák elaprózottsága. Két évtizedig nem volt helyi gyakorlat az intenzív földfelhalmozás, a tulajdon piaci biztonságát szavatolta ez az állapot, csak a helyben lakók között, zsebszerződésekkel cseréltek gazdát a parcellák. Az utóbbi tíz évben az állattenyésztéssel foglalkozók, a földalapú támogatások segítségével, gazdaságuk hatékonyságának növelése és vagyongyarapítás céljával változó sikerességgel

alakítottak ki üzemméretű, lehetőleg koncentrált, de még mindig szétszórt birtoktesteket. A földdel kapcsolatos méretbeli változások új egyenlőtlenségeket jeleznek, és a családi gazdaságok egyéb elemeiben (termeléstípus, termékfajta, munkaerő, együttműködés) is gyors átmeneteket eredményeznek. Összességében azt mondhatjuk, hogy ez a földhasználat-szerkezet generációkon át nem volt alkalmas önmagában a családok megélhetési mutatóin változtatni, a település társadalmi-gazdasági-infrastrukturális fejlettségi mutatóit magasabb értékek felé mozgatni. A mostani koncentráció összefüggései nem jelentenek polgárosodási fejlődési irányt és fejlettséget sem, civilizációs zsákutcák. Az esettanulmányokból arra következtetünk, hogy az egyéni képességekben, készségekben rejlő habitus teszi alkalmassá a szereplőket a folyamatokban való sikeres részvételre. Általánosan elmondható, hogy akik felismerik koruk lehetőségeit, szabályait, adottságait közepette a lokálisan alkalmazott gyakorlatokat meghaladó megoldásokat és együttműködési hálózatok interakcióival képesek élni, a helyzetek nyerteseivé válnak, ők az innovációk létrehozói. Ha családon belül rendre ismétlődően, több generáció szereplőjére igaz ez, és a külsőleg megszakított folyamatok ellenére sincs ismétlődő újrakezdés, a folytonosság magasabb fokú tudás-, tőketermelékenységet, paraszt-polgárosodási mutatókat, vonásokat tesz az egyéni/családi életvezetések, életutak jellemzőivé. Megfigyelésem szerint egyik életforma sem válik dominánssá, míg átjárható, párhuzamos világok élnek egymás mellett: eredeti elemeiben eltűnik a parasztság, de nem alakul ki a polgárság. A folyamatok bizonytalanságai között a plurális habitusú szereplők (ágensek) igyekeznek eligazodni, megállapodni, boldogulni.

A vizsgált folyamatok jelenségeinek sajátosságai, kutatásom eredményei alkalmasak lehetnek kontextusuk okán is analitikus általánosításra. Interjúim forrásanyagok, kordokumentumok, melyek az elméleteket kiegészíthetik, mint életközeli példák, avagy összehasonlító elemzéseknek szolgálhatnak alapul. A föltárt viszonyrendszerek, diszpozíciói, attitűdök, szerepfelfogások, habitusok helyet kínálnak további olvasatoknak, az általánosíthatóságot követve kumulálódni tudnak, összeegyeztethetőek más székelőföldi, vagy a volt szovjet érdekszférához tartozó régiók hasonló vizsgálódásaival, tudományos munkáival. Miközben kutattam e témát, magam is változtam, gazdagodtam,²⁰ ráirányította figyelmemet, hogy a felszíni folyamatok mögött milyen fontos, nem

¹⁹ A disszertációban többször említésre kerül a földtulajdoni viszonyok rendezetlensége. Épp a paraszttalanítás eltérő jellege erősített meg abban a hitemben, hogy dolgozatomban tanulságait a közigazgatás gyakorlatába beemleljem, és azon munkálkodjak, hogy elkészítsek egy olyan munkatervet, amellyel hozzájárulhatok ennek a problémának a megoldásához.

²⁰ „Saját magáról is egyre többet tudhat meg, aki sokat beszélget másokkal” (Mohay 2014, 15).

tudatos viselkedési elemek hatnak, mint identitást alkotó habitusok. Ezek a habitusok körülményektől függően változnak, ott rejlenek a magatartások, döntések hátterében: más emberek vagyunk fiatalon vagy idősen, tulajdonosként vagy attól megfosztva, döntési szabadsággal vagy abban korlátozva, sikerre vagy veszteségre szánva. Tisztelettel fordulok azokhoz, akik minden kitettség, veszteség, bizonytalanság ellenére végzik a mezőgazdaság kínálta kötött munkát. Nem titkolt reményem, hogy munkám társadalmi hasznossága nem fog az írott szó szintjén maradni, hanem konkrétumokban jut el ezekhez az emberekhez.

Felhasznált irodalom

- Bárdi Nándor (2020): Közeleli távolság. Magyarországon és a határon túli magyarok viszonyairól. In Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 311–370. Biró A. Zoltán (1994): A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya. *Antropológiai Műhely* II., 55–72.
- Biró A. Zoltán (1996): Egyéni és kollektív identitás a kilépési gyakorlatban. In Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Biró A. Zoltán (1997): Szempontok a nemzeti identitás termelődésének vizsgálatához. *Antropológiai Műhely*, 5. évfolyam, 2. szám, 53–62.
- Biró A. Zoltán (1998): *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Biró A. Zoltán (2019): Szempontok innovatív agrárkezdeményezések társadalmi beágyazottságának vizsgálatához. In Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiségi mai formái*. Kriza Könyvek 45. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 175–183.
- Benda Gyula (1991): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2–3. szám, 169–176.
- Benda Gyula (2003): Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég*, 8. évfolyam, 30. szám, 99–102.
- Bodó Julianna (1996): Az időszakos migráció hatása az egyéni és a családi életvezetésre. In Bodó Julianna – Bartha György (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 69–88.
- Erdei Ferenc (2004): *Parasztok*. Budapest, Neumann Kht.
- Gagy József (2003): Határ, amely összeköt. *Regio*, 3. szám, 126–148.
- Gagy József (2004): Örökített székelykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban az ezredfordulón. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- Gagy József (2018): *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Gagy József (2019): Deszakralizáció. A földhöz való viszony megváltozásának új fordulata vidéken. In Balatonyi Judit et al. (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiségi mai formái*. Kriza Könyvek 45. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 75–83.
- Gyáni Gábor (2007): Miért paradigmátikus az oral history? *Replika*, 58. szám, 38–39.
- Gheorghie, Gheorghiu-Dej (1959): *Cikkek és beszédek 1955. december – 1959. július*. Bukarest, Politikai Kiadó.
- Harcza István (1991): Polgárosodás. *Századvég*, 2–3. szám, 177–180.
- Hankiss Elemér (2008): *Ikarosz bukása – Lét és Sors az európai civilizációban*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hamar Anna (2016) *Itt, mezőgazdaság?! – Birtokszerkezet és agrárszereplők egy nem mezőgazdasági térségben* című írásából vettem át. In Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*, Argumentum Kiadó, Budapest, 359–385.
- Horváth István (2021): Horváth István (2021). Disznópajták és városi haszonkertek. Hiánygazdálkodás és szűkösség-kezelési stratégiák a nyolcvanas években. *Erdélyi Társadalom*, 19 (2), 9–42. <https://doi.org/10.17177/77171.259>
- Kligman, Gail – Verdery, Katherine (2015): *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949–1962)*. București, Editura Polirom.
- Kovács Imre (1988): *A termelők és vállalkozók (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban)*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.

- Kovács Imre (2012): *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Kovács Teréz (2006): *Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés, kézirat.
- Miklós Hadas (2021): *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited*. New York, Routledge.
- Márkus István (1973): Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 1. szám, 56–67.
- Millendorfer, Johann (1996 – 1997): *Die Bauern sind nicht die letzten von gestern, sondern die ersten von morgen*. in *Aufstand oder Aufbruch - Wohin gehen Europas Bauern? – Ökosoziales Forum Österreich und Ökosoziales Forum Niederaltich – Leopold Stocker Verlag, Graz – Stuttgart* (ford. Bányász József).
- Mohay Tamás (2000): Egyének és életutak. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 760–790.
- Molnár Ágnes (2005): Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán *A kiskánizsai sáskák* példája In *Korall*, 19–20. sz. (2005. május)
- Oláh Sándor (2001): *Csendes csatatér. Kollektívizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Oláh Sándor (2004): *Falusi Látletek*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Oláh Sándor (2008): *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról Székelyföldön, 1940–1989*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Oláh Sándor (2016): *Kényszerek – Tanúságtevők. Történetek a legrosszabb századból*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Ö. Kovács József (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall Kiadó.
- Szelényi Iván (1988): *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Tibori Tímea (2006): A kreativitás mint a kultúrák eredeti forrása. In Karikó István (szerk.): *Gazdaság és/vagy kultúra?* Budapest, Gondolat Kiadó, 147–157